اللّٰہُ یَجْتَبِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَیَہْدِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یُّنِیْبُ

اِرْشَادُ الطَّالِبِیْن

حضرت قاضی محمد ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ

حکیم عبدالمجید احمد سیفی لاہور

قیمت ۲|۸

اللہ یجتبی الیہ من یشاء ویھدی الیہ من ینیب

ارشاد الطالبین

مؤلفہ حضرت قاضی محمد ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ

حکیم عبدالمجید احمد سیفی

لاہور

فہرست مضامین ارشاد الطالبین

ارشاد الطالبین

مولفہ حضرت قاضی محمد ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ جَعَلَ التَّصَوُّفَ صَفَآءً لِّقُلُوْبِ الْاَصْفِيَآءِ وَ اَعَدَّ التَّعَرُّفَ جِلَآءً لِّجَنَانِ الْعُرَفَآءِ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى سَيِّدِنَا خَاتَمِ الْاَنْبِيَآءِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهِ الْاَتْقِيَآءِ

ترجمہ حضرت مولف، از حضرت شاہ غلام علی دہلوی قدس سرہٗ است۔ البتہ در چند جا بجائے ضمیر اسم گرامی حضرت میرزا مظہر جانجانان شہید قدس سرہ الحمید مذکور کردہ شدہ لہٰذا ہر آں جا کہ لفظ فقیر آید مراد ازاں حضرت شاہ غلام علی رضی اللہ عنہ است۔ و از حضرت شیخ و حضرت ایشاں حضرت مظہر شہید رضی اللہ عنہ اند۔ در آخر از حضرت شاہ عبد العزیزؒ الخ چند سطر براں اضافہ است فقط۔ فقیر حقیر عبد المجید احمد سیفی عفی عنہ نقشبندی مجددی مقیم لاہور غرہ رجب ۱۳۷۶ھ۔

حضرت مولانا قاضی محمد ثناء اللہ رحمۃ اللہ علیہ اشرف و اسبق خلفاء حضرت میرزا مظہر جانجاناں شہید قدس سرہ الحمید اند۔ ایشاں از اولاد حضرت شیخ جلال کبیر الاولیاء پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ اند۔ و نسب حضرت شیخ جلال بہ دوازدہ واسطہ بجناب امیر المومنین حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی می شود۔ ایشاں زبدۂ علماء ربانی مقرب بارگاہِ یزدانی اند۔ در علوم عقلی و نقلی تبحر تام دارند۔ در فقہ و اصول بمرتبۂ اجتہاد رسیدہ۔ کتابے مبسوط در علم فقہ با بیان ماخذ و دلائل و مختار مجتہدان مذاہب اربعہ در ہر مسئلہ تالیف نمودہ اند۔ و آنچہ نزد ایشاں اقویٰ ثابت شد آنرا جدا رسالہ مسمی بما خذ الاقویٰ تحریر فرمودہ۔ در اصل مختارات خود نوشتہ۔ و تفسیر مظہری در ہفت مجلد کلاں جامع اقوال قدما مفسرین و

ؒ تفسیر مظہری کامل اکنوں در دہ جلد بمقام دہلی طبع شدہ است۔

تاویلاتِ جدیدہ کہ بر لطیفۂ روحانی ایشاں از مبدأ فیاض ریختہ ارقام نمودہ اند۔ و رسائل در تصوّف و تحقیقِ معارف حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ نگاشتہ صفائے ذہن و جودتِ طبع و قوتِ فکر و سلامتِ عقل ایشاں زائد الوصف است۔

طریقہ از حضرت شیخ الشیوخ محمد عابد قدس سرہ گرفتہ بتوجہات ایشاں بفنائے قلبی رسیدہ۔ باز باتباعِ امر آنحضرت بخدمت جناب حضرت میرزا مظہر جانجاناں شہید قدس سرہ الحمید رجوع نمودہ بحُسنِ تربیتِ بلیغہ بجمیع مقامات مجددیہ فائز شدہ۔ تمام سلوکِ ایں طریقہ در پنجاہ توجہ بانجام رسانیدہ۔

ہژدہ سالہ بودند کہ فراغ از تحصیل علم ظاہر و خلافت طریقہ یافتہ باشاعتِ علم و فیضِ باطن پرداختند۔ و ہدایت و ارشاد را رواجے بخشیدہ۔ بر زبان حضرت شیخ مظہر جانجاناں شہید قدس سرہ بلقب علم الہدیٰ سرفراز گشتند۔

ایشاں در ایام خوردی جد خود حضرت شیخ جلال رحمۃ اللہ علیہ را دیدند۔ الطاف بسیار بحال ایشاں فرمودہ پیشانی مبارک خود را بہ پیشانی ایشاں مالیدند۔

حضرت میرزا مظہر جانجاناں شہید قدس سرہ الحمید تعریف و مدح ایشاں بسیار می نمودند۔ می فرمودند نسبت ایشاں بانسبت فقیر در علو مساوی است، در عرض و قوت متفاوت ایشاں ضمنی فقیر اند۔ و فقیر ضمنی حضرت شیخ قدس سرہٗ۔ ہر فیضے کہ بفقیر می رسد۔ ایشاں در آں شریک اند۔ نیک و بد ایشاں نیک و بد فقیر است۔ از بس اجتماع کمالات ظاہری و باطنی ایشاں عزیز ترین موجودات اند۔

در دل فقیر مہابت ایشاں می آید۔ از روئے صلاح و تقویٰ و دیانت رُوح مجسم اند۔ مُروّج شریعت مُنوّرِ طریقت، ملکی صفت کہ ملائکہ تعظیم ایشاں می نمایند۔ فقیر شنیدہ ام کہ حضرت شیخ می فرمودند" اگر خدائے تعالےٰ بروز قیامت از بندہ پُرسد کہ در درگاہِ ما تحفہ چہ آوردی؟ عرض کنم ثناء اللہ پانی پتی را۔"

روزے فقیر بحضور حضرت شیخ حاضر بودم و حلقہ ذکر و مراقبہ منعقد بود۔ ایشاں درآمدند۔ حضرت بادشاں فرمودند "شما چہ عمل می نمائید کہ ملائک بجہتِ تعظیمِ شما جائے خالی نمودند"۔ الحق مکمل اصحاب حضرت ایشاں را دیدہ ام۔ ایں ہمہ فیوض و برکات طریقہ مجددیہ کہ در ذاتِ ایشاں جمع است در ہیچ یکے ملاحظہ نہ کردہ ام۔ اگرچہ دستِ ادراک ارباب قلب از ان حالات کوتاہ است۔ لہٰذا می گویم کہ باعتقاد فقیر مثل ایشاں بایں کمالات و علو نسبت خاصہ مجددی دریں وقت کسے نیست۔

حضرت شاہ عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ و دیگر علمائے عصر ایشاں را بلقب بیہقیِ وقت یاد می فرمودند۔ مدت العمر در افاضہ فیض ظاہر و باطن و اشاعت علوم و فصل خصومات و افتائے سوالات و حل معضلات مصروف می بودند۔ تصانیف ایشاں از سی عدد متجاوز اند۔ وفات ایشاں غرہ ماہ رجب سال یک ہزار دو صد و بست و پنج ہجری است۔ فھو مکرمون فی جنّٰتِ النّعیم تاریخ رحلت است۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ ۝ اِیَّاکَ نَعْبُدُ وَاِیَّاکَ نَسْتَعِیْنُ ۝ اِھْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْھِمْ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْھِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ ۝ اٰمِیْن ۝ اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰٓی اٰلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّیْتَ عَلٰٓی اِبْرَاھِیْمَ وَعَلٰٓی اٰلِ اِبْرَاھِیْمَ اِنَّکَ حَمِیْدٌ مَّجِیْدٌ ۝ اَللّٰھُمَّ بَارِکْ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰٓی اٰلِ مُحَمَّدٍ کَمَا بَارَکْتَ عَلٰٓی اِبْرَاھِیْمَ وَعَلٰٓی اٰلِ اِبْرَاھِیْمَ اِنَّکَ حَمِیْدٌ مَّجِیْدٌ وَّسَلَامٌ عَلٰٓی اِلْیَاسِیْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ اَللّٰھُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ مَا سَئَلَکَ نَبِیُّ الرَّحْمَۃِ مُحَمَّدٌ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَاَعُوْذُ بِکَ مِمَّا اسْتَعَاذَ بِکَ نَبِیُّکَ النَّبِیُّ الْاُمِّیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَللّٰھُمَّ اشْرَحْ لِیْ صَدْرِیْ وَیَسِّرْ لِیْٓ اَمْرِیْ وَاحْلُلْ عُقْدَۃً مِّنْ لِّسَانِیْ یَفْقَھُوْا قَوْلِیْ اَنْتَ حَسْبِیْ وَنِعْمَ الْوَکِیْلُ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَنِعْمَ النَّصِیْرُ ۝

بعد حمد و صلوٰۃ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی موطناً عثمانی نسباً حنفی مذہباً نقشبندی مجددی مشرباً می گوید چون آرائے مردم متفاوت دیدہ ام بعضے از انہا منکر ولایت اند و بعضے می گویند کہ اولیا بودند لیکن دیرین زمانہ فاسد کسے نیست و بعضے در اولیا عصمت و علم غیب خیال می کنند و می دانند کہ اولیا ہر چہ خواہند ہمان می شود و ہر چہ نخواہند معدوم گردد۔ و از قبور اولیا باین خیال مرادات خود طلب می کنند۔ و چون در اولیاء اللہ و مقربان درگاہ کہ زندہ اند این صفت نمی یابند از ولایت آنہا منکر می شوند و از فیوض آنہا محروم می مانند و بعضے از آنہا بر دست سفیہان و جاہلان کہ در اسلام و کفر ہم فرق نمی کنند بیعت

می کنند و بعضے از آنہا بسبب کلمات سُکریہ شان و کلماتیکہ معنی ظاہری آن مراد نیست براولیاء اللہ انکار می کنند و تکفیر می نمایند۔ و بعضے از آنہا کلمات سکریہ را حمل برظاہر کردہ ہمان اعتقاد نمودہ عقائد حقہ کہ از قرآن و حدیث و اجماع امت ثابت است آنرا از دست می دہند۔ و بعضے بر علوم ظاہری اکتفا نمودہ از طلب طریقت تقاعد می کنند و بعضے از آنہا در آداب اولیا و ادائے حقوق شان تقصیر می کنند و بعضے از آنہا اولیا را پرستش می کنند و نذرہائے شان قبول می کنند۔ و مثل بیت اللہ طواف قبور شان می نمایند۔ لہٰذا خواستم کہ کتابے موجز نویسم کہ مردم حقیقتِ ولایت دریابند و از افراط و تفریط و تقصیر تحاشی نمایند۔ درین باب کتابے بزبانِ عربی نوشتہ بودم مسمّٰی بہ ارشاد الطالبین چون بعضے یاران گفتند کہ چیزے بزبان فارسی باید نوشت تا فارسی خوانان ازان نفع گیرند۔ لہٰذا این رسالہ بزبان فارسی نوشتہ شد۔

این رسالہ بر پنج مقام تقسیم نمودہ شد۔ مقام اول در اثبات ولایت و آنچہ بدان متعلق است۔ مقام دوم در آداب کہ ناقصان و مریدان را می باید۔ مقام سوم در آداب مرشدان۔ مقام چہارم در آداب ترقی و حصول ولایت۔ مقام پنجم در رسیدن و رسانیدن بمراتب قربِ الٰہی۔

مقام اوّل در اثبات ولایت و آنچہ بدان متعلق است۔

فصل در اثبات ولایت۔

بدان اسعدک اللہ تعالٰی کہ چنانچہ در انسان کمالات ظاہری ہستند و آن اعتقادات صحیحہ موافق قرآن و حدیث و اجماع اہل سنت و جماعت و اعمال صالح کہ اداء فرائض و واجبات و سنن و مستحبات و ترک محرمات و مکروہات و مشتبہات و بدعات اند۔

ہمچنان در انسان دیگر کمالات باطنی می باشند در صحیح بخاری و مسلم از عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ مردے ناشناختہ نزد رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم آمدہ پرسید

کہ اسلام چیست فرمود کلمہ شہادت و نماز و زکوٰۃ و روزہ ماہ رمضان و حج بشرطِ قدرت۔ گفت کہ راست گفتی پس تعجب کردیم کہ سوال می کند و تصدیق می نماید۔ پس از ایمان پرسید فرمود آنکہ ایمان آری بخدا و فرشتگان و کتابہا و رسولان و روزِ قیامت و آنکہ خیر و شر ہمہ بتقدیرِ الٰہی است۔ گفت راست گفتی۔ پستر پرسید کہ احسان چیست فرمود آنکہ عبادت کنی خدا را بوجہے کہ گویا او را می بینی و اگر تو او را نمی بینی بدانی کہ او ترا می بیند۔ پستر از قیامت پرسید فرمود کہ از تو زیادہ نمی دانم۔ پستر علامات قیامت پرسید و از ان نشان داد پستر فرمود کہ جبرئیل بود برائے آموختن دین شما آمدہ بود۔

ازین حدیث معلوم می شود کہ سوائے عقائد و اعمال کمالے دیگر است مسمّٰی باحسان آنرا ولایت نام شد۔ صوفی را چون محبتِ الٰہی مستولی شود کہ در اصطلاح فنائے قلب گفتہ شود دلِ او بمشاہدہ محبوبِ حقیقی مستغرق و مستہلک می باشد و بغیر او متوجہ نمی شود۔ درین حالت خدا را نمی بیند کہ رویت او در دنیا عادۃً محال است لیکن صوفی را درین وقت حالتے است گویا کہ خدا را می بیند و پیش ازین حالت صوفی بہ تکلف خود را برین حال می دارد۔ و رسول کریم ازان حالت خبر داد کہ بدانی کہ خدا ترا می بیند۔

دلیل دیگر آنکہ رسول فرمود صلے اللہ علیہ وسلم کہ در بدن انسان پارۂ گوشت است کہ اگر او صالح شود تمام بدن صالح شود و اگر فاسد شود تمام بدن فاسد شود و آن دل است و شک نیست کہ صلاح دل کہ سبب صلاح بدن باشد آنرا صوفیہ فنائے قلب می گویند۔ چون در محبّتِ الٰہی فانی شود و نفس در ہمسائگی او متاثر شود و از اماّرگی باز ماند و حُبّ فی اللہ و بغض فی اللہ کسب کند لاجرم تمام بدن مطیع و فرمانبردار شرع شود۔

اگر کسے گوید کہ صلاح قلب از ایمان و اعمال است لاغیر گفتہ شود کہ در حدیث صلاح قلب را سبب صلاح بدن فرمودہ و صلاح بدن عبارت است از اعمال صالح۔ پس صلاح قلب اگر مجرد ایمان را گفتہ شود مجرد ایمان غالباً بدون صلاح بدن ہم می باشد و اگر مجموعہ

ایمان و اعمال را اصلاح قلب گفته شود۔ پس آن را سبب صلاح بدن گفتن درست نباشد۔

دلیل سوم آنکہ اجماع منعقد است بر افضلیت صحابہ نہ بر غیر شان و در علم و عمل غیر صحابہ با صحابہ مشارکت دارند۔ و با این ہمہ رسول کریم فرمود کہ اگر دیگرے مثل جَبَلِ اُحد زر در راہِ خدا خرچ کند برابر نیم صاع جَو کہ صحابہ در راہ خدا خرچ کردہ باشند نمی تواند شد۔ پس این نیست مگر از سبب کمال باطنی کہ بسبب صحبت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم باطنِ ایشان از باطنِ پیغمبر خدا مستنیر شدہ اگر اولیاءِ امّت این دولت یافتند از صحبتِ پیران یافتند و بوساطت از باطن پیغمبر مستنیر شدند۔ و تفاوت میان این صحبت و آن صحبت ظاہر است۔ پس معلوم شد کہ سوائے کمالات ظاہری کمالے است باطنی کہ آن تفاوت درجات بسیار دارد۔ چنانچہ حدیث قدسی بر آن دلالت می کند کہ حق تعالے می فرماید ہر کہ بمن یک وجب نزدیکی جوید من بوے یک گز نزدیکی جویم و ہر کہ بمن یک گز نزدیکی جوید من بوے یکباع کہ سہ نیم گز باشد نزدیکی جویم۔ و فرماید کہ بندہ ہمیشہ بمن نزدیکی جوید بعبادات نافلہ تا آنکہ من او را دوست می دارم و چون او را دوست می دارم بینائی و شنوائی و قدرت او من می شوم۔

دلیل چہارم آنکہ جماعتے بے نہایت کہ اتفاق شان را بر کذب عقل محال می داند و آن جماعتے بقسمے است کہ ہر ہر فرد شان بسبب تقویٰ و علم بقسمے است کہ تہمت کذب بروے روا نباشد۔ بزبان قلم و قلم زبان خبر می دہند کہ ما را بسبب صحبت مشایخ کہ سلسلۂ صحبتِ شان برسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم می رسد در باطن حالتے پیدا آمدہ سوائے عقائد و فقہ کہ قبل از صحبت شان بدان متحلی بودند و ازین حالت کہ حاصل شدہ محبت با خدا و دوستان خدا و اعمال صالح و توفیقات حسنات و رسوخ در اعتقادات حقہ زندہ شدہ۔ و این حالت کہ البتہ کمال است موجب کمالات است۔

دلیل پنجم خرق عادات است و این دلیل ضعیف است مگر اینکہ بانضمام تقویٰ

از سحر ممتاز می شود و بر کمال دلالت دارد۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

فصل دوم در تحقیق ولایت کہ آن چیست۔ بدان ارشدک اللہ تعالیٰ کہ حق تعالیٰ را با بندگان قرب است کہ قولہ تعالیٰ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ ماقریب تریم بسوے بندہ از رگِ گردن وَھُوَ مَعَکُمْ اَیْنَمَا کُنْتُمْ حق تعالیٰ باشما ست بہرجا کہ باشید بر آن دلالت دارد و قربے است با خواص بشر و ملائکہ قولہ تعالیٰ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ یعنی سجدہ کن و نزدیکی جو با خدا و قولہ علیہ السلام لَا یَزَالُ عَبْدِیْ یَتَقَرَّبُ اِلَیَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰی اَحْبَبْتُہٗ ہمیشہ بندۂ من نزدیک می شود بسوے من بسبب نوافل تا آنکہ دوست می دارم اورا بر آن دلالت می کند این قرب ثانی معبر است بولایت۔

اوّل مراتب این قرب بنفسِ ایمان حاصل می شود قال اللہ تعالیٰ وَاللّٰہُ وَلِیُّ الْمُؤْمِنِیْنَ۔ یعنی اللہ دوست مسلمانان است لیکن معتد بہا آن انست کہ بولایت خاصہ معبر است و ہمان مرتبہ محبوبیت است کہ در حدیث قدسی آمدہ لَا یَزَالُ عَبْدِیْ یَتَقَرَّبُ اِلَیَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰی اَحْبَبْتُہٗ و آنرا مقامات و مدارج بے شمار است۔ چنانچہ ذات حق سبحانہ تعالیٰ بیچون و بیچگونہ است لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ فِی الذَّاتِ وَلَا فِی الصِّفَاتِ وَلَا فِیْ شَیْءٍ مِّنَ الْاِعْتِبَارَاتِ یعنی نیست مانند او تعالیٰ چیزے نہ در ذات و نہ در صفات و نہ در چیزے از اعتبارات۔ پس این ہر دو قرب ہم کہ نسبت درمیان خالق و خلق است نیز بیچون است مشابہ قرب زمانی و مکانی و دیگر انواع قرب نیست نہ در ذات و نہ در عرضیات۔

کنہ این قرب بعقل و حس مدرک نمی شود۔ اگر مدرک می شود مدرک می شود بعلمے موہوب مناسب علم حضوری۔ و ثابت است این ہر دو قرب بآیات قطعیۃ کہ ایمان بدان واجب است۔ چنانچہ دیدن حق سبحانہ تعالیٰ بے جہت و بے مقابلہ رائی و مرئی از نصوص قطعیہ

ثابت است نہ بعقل۔

سوال ولایت عبارت است از نسبتے بے کیف کہ بندہ راست باخدا آنرا بلفظ قرب تسمیہ کردن چراست۔

جواب، این مقدمہ موقوف است برتمہید دو مقدمہ۔ مقدمہ اوّل آنکہ کشف و رویا ہر دو عبارت اند ازانکہ صورت مثال در آئینہ خیال مرتسم می شود خواہ در خواب خواہ در بیداری۔ و ہر قدر آئینۂ خیال مصفا باشد کشف و رؤیا صالح و صادق بود۔ لہٰذا خواب پیغمبران وحی قطعی است کہ آنہا معصوم اند از خطا و خیالاتِ شان مصفا تر و باطن شان پاکیزہ تر است و رویاءِ اولیا غالباً صادق چراکہ آنہا بدولتِ صحبتِ پیغمبران بے واسطہ یا بواسطہ و باتباع شریعت صفاءِ خیالات و انجلائے باطن حاصل کردہ اند۔ مولوی روم می فرماید ؎

آن خیالاتیکہ دامِ اولیاست　　　عکس مہرویانِ بستانِ خداست

یعنی چون در بواطنِ اولیا نشانِ آئینہ فرعی است یعنی ذاتی نیست بسببِ متابعتِ انبیا حاصل شدہ است۔ گاہے ظلمت اصلی ظاہر می شود و آئینۂ خیال مکدر می گردد پس در کشف و رؤیا خطا واقع می شود۔ و این تکدّر گاہے باز تکابِ محرّم یا مشتبہ یا بتجاوز از حد اعتدال یا بانعکاس و اختلاط عوام می شود و رویاے عوام غالباً کاذب می باشد برائے ظلمتِ باطنِ شان۔

مقدمہ دوم آنکہ در عالم مثال از واجب تا ممکن ہر چیز را مثال است اگرچہ ذات و صفات الٰہی را مثل نیست۔ مثل چیزے را گویند کہ ہمچو آن شے باشد و متصف باشد بصفاتِ او و این در ذات و صفاتِ الٰہی محال است بخلاف مثال کہ آفتاب را مثال بادشاہ می گویند۔ حق تعالیٰ مثالِ نورِ خود فرمودہ مَثَلُ نُورِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ۔ یعنی نورِ الٰہی در دل مومن مانند نور چراغ در چراغدان است تا آخر اوصاف و در حدیث خداے تعالےٰ امثال فرمودہ سَيِّدٌ بَنٰى دَارًا وَجَعَلَ فِيْهَا مَأْدُبَةً الحدیث

ولہٰذا حق تعالیٰ را در خواب دیدن جائز است چنانچہ در حدیث آمدہ و یوسف علیہ السلام سالہائے قحط را بصورت گاوہائے لاغر و سالہائے ارزانی را در صورت گاوہائے فربہ و بصورت خوشہ ہائے گندم دیدہ و در صحیح بخاری آمدہ کہ پیغمبر خدا فرمود کہ بخواب دیدم کہ مردم بر من می آیند بر ہر یک از انہا پیرہن است بعضے را تا پستان و بعضے را فروتر از ان و عمرؓ بر من گذشت و پیرہن خود بر زمین کشید۔ مردم تاویل آن پرسیدند فرمود مراد ازین علم است۔ ازین احادیث و آیات معلوم شد کہ چیزیکہ بے مثل باشد و مادی نبود بخواب دیدن آن ممکن است و بنظر کشف در می آید

چون این ہر دو مقدمہ دانستی پس بدانکہ آن نسبت بیچون کہ آنرا بولایت تعبیر می کنند گاہے در نظر کشفی بصورت قرب جسمانی متمثل می شود و ہر قدر کہ در آن قرب ترقی حاصل می شود بنظر کشفی می بیند کہ گویا سیری کنم بسوے ذات او تعالیٰ یا بسوے صفتے از صفات او دنیا بر ہمیں صورت مثالی آن نسبت را بقرب او تعالیٰ و آن ترقی را بسیر الی اللہ و سیر فی اللہ و سیر من اللہ و باللہ گفتہ می شود واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ صوفیہ را بعد فنا رجوع نیست ہر کہ رجوع کردہ است پیش از فنا کردہ فقیر برین مسئلہ استدلال می کند بقولہ تعالیٰ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيْمَانَكُمْ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ الرَّحِيْمٌ ۝ یعنی حق تعالیٰ ایمان شما ضایع نمی کند او سبحانہ بر مردم مہربان است و رسول فرمودہ صلے اللہ علیہ وسلم کہ حق تعالیٰ علم را باز نمی ستاند از بندگان لیکن علم را قبض خواہد کرد بقبض علما ازین معلوم می شود کہ حق تعالیٰ ایمان حقیقی و علم باطنی را ہم قبض نخواہد کرد

مسئلہ کمال تقویٰ حاصل نمی شود الا بولایت تا رزائل نفس از حسد و حقد و کبر و ریا و سمعہ وغیرہ بکلی زائل نشود کمال تقویٰ حاصل نمی شود۔ و این منوط بفنائے نفس است۔ و تا کہ محبوبیت حق بر غیر او تعالیٰ غالب نشود بلکہ محبت غیر او تعالیٰ در دل او اصلا گنجائش نداشتہ باشد کمال ایمان و کمال تقویٰ دست نمی دہد۔ و این مربوط است بفناء قلب

کہ آنزا رسول کریم بصلاحِ قلب تعبیر فرمودہ فی الصَّحِیحَین :- عَنْ اَنَسٍ قَالَ قَالَ
رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ لَا یُؤْمِنُ اَحَدُکُمْ حَتّٰی اَکُوْنَ اَحَبَّ اِلَیْہِ
مِنْ وَّالِدِہٖ وَوَلَدِہٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِیْنَ یعنی ایمان کامل نمی شود تاکہ رسول اللہ صلے
اللہ علیہ وسلم اورا محبوب تر نباشد از پدر و پسر و تمام مردم متفق علیہ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ
اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ ثَلٰثٌ مَنْ کُنَّ فِیْہِ وَجَدَ بِہِنَّ حَلَاوَۃَ الْاِیْمَانِ
مَنْ کَانَ اللّٰہُ وَرَسُوْلُہٗ اَحَبَّ اِلَیْہِ مِمَّا سِوَاھُمَا وَمَنْ اَحَبَّ عَبْدًا لَا یُحِبُّہٗ اِلَّا
لِلّٰہِ وَمَنْ یَکْرَہُ اَنْ یَعُوْدَ فِی الْکُفْرِ بَعْدَ اَنْ اَنْقَذَہُ اللّٰہُ مِنْہُ کَمَا یَکْرَہُ
اَنْ یُلْقٰی فِی النَّارِ۔ مُتَّفَقٌ عَلَیْہِ۔ یعنی سہ کس حلاوت ایمان می یابند کسیکہ خدا و رسول
نزد او از غیر شان محبوب تر باشند۔ و کسے کہ دوست ندارد کسے را مگر برائے خدا۔ و کسے کہ
رجوع بکفر مکروہ تر باشد نزد او از دخول در دوزخ یعنی مردم ایمان می آرند و عبادت
می کنند بترس دوزخ و او کفر را از دوزخ مکروہ تر داند یعنی عبادت خدا کند محض بنا بر
محبت او نہ بترس دوزخ و نہ بطمع بہشت۔

رابعہ بصریہ در دستے آب گرفت و در دستے آتش مردم گفتند کجا میروی گفت می روم
تا آتش دوزخ فرونشانم و بہشت را بسوزانم تا مردم بترس دوزخ و طمع بہشت عبادت
خدا نکنند۔ و رسول فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اَکْرِمُوْا اَصْحَابِیْ یعنی گرامی دارید اصحاب
مرا و حق تعالےٰ می فرماید اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ یعنی بزرگ تر شما
کسے است کہ متقی تر باشد و اجماع امت است کہ صحابہ کرام اکرم خلق و اتقیٰ اند و این
از انست کہ بشرف صحبت رسول صلی اللہ علیہ وسلم از ہمہ اسبق در مقام ولایت آمدند۔
قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی وَالسّٰبِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُھٰجِرِیْنَ وَالْاَنْصَارِ یعنی سبقت
کنندگانند در ایمان پیشی کنندگان در ہجرت و قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی وَالسّٰبِقُوْنَ السّٰبِقُوْنَ
اُولٰٓئِکَ الْمُقَرَّبُوْنَ ۔ یعنی پیشی کنندگان در ایمان پیشی کنندگان اند بسوئے خدا

آنہا جملہ مقربان اند۔

مسئلہ عبادت اولیاء ثواب از دیگران زائد باشد۔ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اگر یکے از شما مثل کوہ اُحد زر در راہ خدا خرچ کند برابر یک سیر یا نیم سیر جَو از صحابۂ ما نباشد این حدیث در صحیحین از ابی سعید خدری روایت کردہ و سرّ این سخن آنست کہ عالم تمام ظل است مر دائرہ ظلال را چنانچہ بیان کردہ خواہد شد انشاء اللہ تعالےٰ و چون صوفی در سیر و ترقی بدائرۂ ظلال رسید و دران فانی و مستہلک شد قربے کہ دائرۂ ظلال را با جناب الٰہی بود آن قرب این صوفی را حاصل شد و تمام عالم بجائے ظل این صوفی شد و صفات جہانیان و عبادات شان گویا ظل صفات و عبادات این صوفی شدند پس ہر قدر کہ تفاوت در ظل و اصل باشد آنقدر تفاوت در عبادت ولی و غیر ولی خواہد بود و صوفی در ترقی است دائماً وَمَنِ اسْتَوٰی یَوْمَاہُ فَھُوَ مَغْبُوْنٌ پس در ہر وقت حاصل می شود صوفی را از مراتب مرتبۂ کہ بہتر باشد از جمیع مراتب سابقہ مولوی روم می فرماید ؎

سیر زاہد ہر شبے یک روزہ راہ سیر عارف ہر دمے تا تخت شاہ

حجت درین مسئلہ حدیث عبید بن خالد است کہ نبی صلے اللہ علیہ وسلم برادر ساخت دو کس را از صحابہ یکے از انہا در راہِ خدا کشتہ شد۔ پستر دوم از انہا بعد ہفتہ یا مانند آن مُرد۔ پس مردم بر جنازہ او نماز خواندند۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم فرمود در حق این مردہ چہ دعا کردند۔ گفتیم دعا کردیم برائے او آنکہ حق تعالےٰ او را بہ بخشد و با یار او ملحق سازد۔ فرمود آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم پس نماز او کہ بعد شہادت او خواندہ و عملہائے کہ بعد او کردہ کجا خواہند رفت ہر آئینہ درمیان این ہر دو صحابہ تفاوت زیادہ است از انکہ در زمین و آسمان باشد۔ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد و نسائی و سر ہمان است کہ گفتہ شد کہ ہر نقطہ فوقانی از قرب بمنزلہ اصل است نقاط تحتانی را۔ و نقاط تحتانی بمنزلہ ظل وے اند۔ پس در ہر وقت کہ نقطہ فوقانی حاصل شد از جمیع نقاط تحتانی بہتر است کہ ظل در مقابلہ اصل چہ رو دارد۔

مسئلہ ہر ولی کہ اقرب باشد بسوئے خدائے تعالےٰ ثواب عبادت او زاید باشد از عبادت دیگر اولیا کہ در مرتبہ پائیین تر ماند ازان۔ ازین راز عایشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا روایت می کنند کہ در شبے کہ ستارگان ظاہر و گنجان بنظر می آمدند رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم نزد من بودند گفتم یارسول اللہ آیا باشد کسیکہ حسنات او مثل این ستارگان باشند فرمود آرے عمر است گفتم کہ حسنات ابی بکر چسان باشند۔ فرمود کہ تمام حسنات عمر مثل یک حسنہ باشد از حسنات ابی بکر۔ اے برادر وقتیکہ باوجود مشارکت خلیفتین در جمیع متعلقات بسبب رفعت منزلت این قسم تفاوت آمد پس در مرتبہ شخصے کہ بمرتبہ صفات رسیدہ باشد و دیگرے در دائرہ ظلال باشد چہ قدر تفاوت باید فہمید۔

فصل در خوارق عادات۔ خرق عادت برچند قسم است یکے ازان جملہ کشف است و کشف بر دوگونہ است۔

یکے کشف کونی کہ احوال موجودات کہ از نظر غایب باشند بروے ظاہر شود و احوال موجودات زمان ماضی یا مستقبل بروے ہویدا گردد بیہقی از ابن عمرؓ روایت کردہ کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ لشکر برائے جہاد فرستاد و امیر ساخت مردے را بر آنہا کہ ساریہ نام داشت۔ روزے عمرؓ خطبہ میخواند در عین خطبہ آواز کرد کہ اے ساریہ از جانب کوہ ہوشیار باش۔ در کوہ کفار کمین کردہ بودند حضرت عمر را بنظر در آمدند و از مراحل کثیرہ ساریہ را بران مطلع ساخت۔

دوم کشف الٰہی و آن عبارت است از یافتن احوال خود و احوال دیگر سالکان در سلوک طریق و دریافتن مرتبۂ قرب ہر یکے بخدا تعالےٰ و علوم کہ بذات و صفات حق تعالےٰ متعلق شود ازین قبیل است اگر در عالم مثال بنظر کشفی بیند۔

دیگر ازان جملہ الہام است کہ حق تعالےٰ در قلب صوفی علمے القا فرماید و کلام ہاتف ہم ازین قبیل است۔ و فرق درمیان الہام و وسوسہ آنست کہ از الہام قلب صوفی اطمینان

می پذیرد و یقین می آرد۔ و وسوسہ را قلب سلیم انکار می کند۔ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَاِنْ اَفْتَاكَ الْمُفْتُوْنَ یعنی فتوے پرس از دلِ خود اگرچہ فتوی دہند ترا مفتیان۔ یعنی اگرچہ علمائے ظاہر فتوے بر حلال بودن چیزے دہند صوفی را باید کہ از دلِ خود فتوے جوید۔ قلب صوفی از حرام بالطبع نفرت می کند اگرچہ باعتبار ظاہر علما آنرا مباح گویند این را بخاری از وابصہ در تاریخ بسندی حسن روایت کردہ و فرمود اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ یَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ یعنی بترسید از دانش مومن کامل بدرستی کہ او می بیند بنور خدائے تعالیٰ کہ در دل اوست۔ این حدیث را ترمذی از ابی سعید و طبرانی و ابن عدی از ابی امامہ روایت کردہ

دیگر از ان جملہ تاثیر است و این بر دو گونہ است۔ یکے آنکہ تاثیر کند در باطن مرید و اورا جذب کند بسوے حق جل و علاء۔ دوم تاثیر در عالم کون و فساد کہ حق تعالے موافق دعاے او و ارادۂ او بظہور آرد۔ حضرت زکریا علیہ السلام ہر گاہ کہ نزد مریم می رفت رزقے نزد او از غیب می یافت آن از ہمیں قبیل است۔ این ہمہ از اقسام خرق عادات از اصحاب و اولیاء امت مروی ست۔

مسئلہ کشف اولیا و الہام شان موجب علم ظنی است و اگر کشف دو کس باہم متفق شود ظن غالب شود۔ ابوداؤد و ترمذی و ابن ماجہ و دارمی از عبداللہ بن زید روایت کردہ کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ناقوس طلب فرمود تا مردم بدان برائے نماز جمع شوند۔ بخواب دیدم کہ مردے ناقوس بدست دارد۔ گفتم اے بندہ خدا ناقوس می فروشی گفت چہ خواہی کرد گفتم برائے نماز مردم را خواہم طلبید۔ گفت بہتر ازین بیاموزم بگو اللہ اکبر اذان بیاموخت۔ چون صبح شد این خواب بحضرت رسول خدا علیہ السلام عرض کردم فرمود کہ این خواب حق است انشاء اللہ تعالے برخیز با بلال و اورا بیاموز۔ پس من بلال را بیاموختم پس عمرؓ آمد و گفت یا رسول اللہ من ہم اینچنین دیدم رسول اللہ فرمود فللہ الحمد۔ پس عمل

کردن موافق کشف والہام جائزاست اگر مخالف قرآن و حدیث واجماع وقیاس صحیح نباشد۔

بیہقی از عایشہؓ روایت کردہ کہ چون صحابہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم را بعد وفات غسل دادند باہم گفتند کہ پیغمبر علیہ السلام را برہنہ کنیم یا در پارچہ او غسل دہیم درین باب اختلاف کردند۔ حق تعالیٰ برانہا خواب انداخت ہمہ شان بہ پینک رفتند درخواب آوازے شنیدند کہ پیغمبر خدا را در پارچہ غسل دہند پس ہمہ شان برخاستند پس غسل دادند در پیراہن او و بالائے قمیص می مالیدند او را۔

مسئلہ اگر کشف والہام مخالف حدیث احاد یا مخالف قیاسی باشد کہ جامع باشد شرایط قیاس را آنجا حدیث و قیاس را ترجیح باید داد و حکم باید کرد بخطا در کشف۔ واین مسئلہ مجمع علیہ است درمیان سلف و خلف چراکہ قول رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجتے قطعی است و احتمال کذب و نسیان در روایت ثقات ضعیف است و در کشف اولیا خطا بیشتر واقع می شود و وقتیکہ درمیان دو کشف اختلاف واقع می شود پس ہر کدام کہ شرع موید او باشد اولیٰ است بقبول واگر شرع ازان ساکت باشد۔ پس صاحب ہر دو کشف اگر یک شخص است پس کشف اخیر او اولے و مقبول است چراکہ صوفی دائماً در ترقی است پس صاحب کشف در زمان اخیر اقرب است بسوئے خدائے تعالےٰ و امثل است بانبیاء واگر صاحب کشف دو کس باشند پس کشف صاحب صحو اولیٰ است از کشف صاحب سکر چراکہ کلام سکران بسیار احتمال غلط دارد واگر ہر دو در صحو و سکر یکسان باشند پس کسے کہ کشف او گاہے مخالف شرع نشدہ باشد از کشف آنکس بہتر است کہ نادراً کشف او مخالف شرع افتادہ باشد و کسے را کہ نادراً مخالف شرع افتادہ باشد کشف او بہتر است از کشف کسے کہ غالباً مخالف افتادہ باشد واگر درین ہر دو برابراند پس ترجیح کشف کسے

راست کہ منزلت او اقرب است بخدائے تعالےٰ این ہمہ وجوہ قوت کشف اندو اگر ہر دو کشف در قوت برابر باشند ترجیح بکثرتِ اصحاب کشف است۔ اگر یک کشف بر دہ کس منکشف شود و دیگر کشف بر یک مرد منکشف شدہ کشف دہ کس اولےٰ و مقبول است لیکن اگر صاحب کشف مردے اقویٰ باشد کشف اقویٰ بہتر باشد از کشف جماعت۔ وحکم الہام ہم ہمچو حکم کشف است۔

علو مرتبہ کشفہائے مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ دریافت باید نمود کہ از سرچشمۂ صحو سرزدہ و گاہے مخالف شرع نیفتادہ بلکہ بیشتر را شرع موید است و بعضے چنانست کہ شرع ازان ساکت است و مرتبہ او در اولیاء مثل مرتبہ اولی العزم است در انبیاءؑ چنانچہ مذکور کردہ شود انشاء اللہ تعالےٰ و این ہمہ امور بر کسے کہ در کلام او بنظر انصاف بیند مخفی نمی ماند اگر کسے گوید کہ ایشاں دعوے کمالات نبوت وغیر آن کردہ اندو آنکہ از بقیہ طینت نبی صلے اللہ علیہ وسلم مخلوق شدہ و آنکہ او مجدد الف ثانی است جواب دادہ شود کہ وجود این امور در فردے از امت نبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از شرع ثابت است چنانچہ بیان کنم انشاء اللہ تعالےٰ پس بودن متصف باین کمالات ثابت شدہ بکشف و اتباع کشف مخالف شرع نیست۔

فائدہ۔ بدان اسعدک اللہ تعالےٰ کہ خرق عادات از لوازم ولایت نیست بعضے مردان اولیاء اللہ اند و مقربان بارگاہ و خرق عادات از آنہا ظاہر نشدہ۔ چنانچہ از اکثر اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خرق عادات مروی نیست۔ حال آنکہ ادنے اصحاب از دیگر اولیاء اللہ افضل اند۔ پس معلوم شد کہ فضیلت بعضے اولیاء بر بعضے بکثرتِ خوارق نیست چہ فضل عبادتست از کثرت ثواب و خوارق از حظوظ است مناط ثواب نیست مگر عبادت و قرب الٰہی و لہذا محدثین کرامات اصحاب را در مناقب ذکر نکردہ اند بلکہ کرامات را بابے علیحدہ آوردہ اند بعد ذکر معجزات خرق عادات در جوگیان

ہم می باشند این چنین مجدد رحمۃ اللہ علیہ فرمود و صاحب عوارف گفتہ کہ حق تعالےٰ بعضے مردم را خوارق می دہد و دیگراں را خوارق نمی دہد و آنہا افضل باشند از صاحب خوارق خرق عادات کمتر است در مرتبہ از ذکر قلب و تجوہر دے بذکر شیخ الاسلام خواجہ عبداللہ انصاری گفتہ کہ فراست عارفان متعلق است بدریافت استعدادات طالبان مقامات اولیاء و فراست اہل ریاضت و گرسنگی مخصوص بدریافت صور و احوال اشیا کہ غائب از نظر اوست۔

ہرگاہ کہ اکثر خلائق بدنیا مشغول اند و از خدا منقطع دلہائے شان بیشتر مائل است بسوے کشف احوال غائبان و این را بسیار عمدہ می دانند آنہا با کشف اہل عرفان و حقیقت کار ندارند و می گویند کہ اگر اینہا از اہل اللہ می بودند از احوال غیب خبردار بایستے چون این قدر خبر ندارند پس دیگر چہ خواہند دریافت این چنین منافقان ہم در حق سیّد المرسلین می گفتند این سفیہان باین خیالات فاسدہ از برکات دوستان خدا محروم اند نمی دانند کہ حق تعالےٰ دربارۂ دوستان خود غیرت دارد کہ او شانرا بغیر خود مشغول نمیکند

شعر می گویم بہ از آبِ حیات ○ من ندانم فاعلات فاعلات

گویدم مندیش جز دیدارِ من ○ قافیہ اندیشم و دلدارِ من

حضرت مجدّد رضی اللہ تعالےٰ عنہ از پیر خود روایت کردہ کہ شیخ محی الدین ابن عربی بعضی جا نوشتہ است کہ بعضے اولیاء کہ از انہا کرامات بسیار ظاہر شدہ وقت رحلت آرزو کردہ اند کہ کاشکے از ما این قدر کرامت ظاہر نمی شد۔ اگر کسے گوید کہ اگر خوارق شرط ولایت نباشد چگونہ معلوم کردہ شود کہ این ولی اللہ است حضرت مجدد رضی اللہ عنہ ازین سخن دو جواب فرمودہ اند

یکے آنکہ معلوم کردن ولایت ولی چہ ضرور است۔ ولایت نسبتے است با خدا کسے ازان مطلع باشد یا نباشد اکثر اولیاء اللہ از ولایت خود اطلاع ندارند تا بدیگراں چہ رسد

بعد از مرگ ثمرۂ آن خواہند دید احتیاج بخوارق مر انبیاء راست کہ برائے دعوت خلق اند ضرور است کہ بر خلق نبوت خود ظاہر کنند و باثبات رسانند اولیا دعوت می کنند بسوئے شریعت پیغمبر خود معجزۂ پیغمبر برائے دعوت او کافی است علما و فقہا بظاہر شرع دعوت می کنند و اولیا مریدان را اول بسوئے بجا آوردن ظاہر شریعت دعوت می کنند پس تر آنہا را ذکر تعلیم می کنند و می فرمایند کہ اوقات خود بیاد الٰہی معمور کن تا کہ ذکر الٰہی مستولی شود و غیر خدا در دلِ تو خطور نکند و درین دعوت احتیاج کرامت نیست۔

جواب دوم آنکہ مرید رشید ہر ساعت و ہر لحظہ کرامت شیخ در ذاتِ خود بتغیر احوال خود می بیند کہ دل مردہ او را زندہ کردہ بمشاہدہ و مکاشفہ سرافراز ساختہ زندہ کردن مردہ نزد عوام عمدہ کار است و زندہ نمودن روح و قلب نزد خواص معتبر است پس کرامت در نظر مرید موجود است و برائے عوام در کار نیست۔

فائدہ بدانکہ علامت ولی آنست کہ ظاہر اگمال استقامت داشتہ باشد بر شرع شریف کہ حق تعالےٰ می فرماید اِنْ اَوْلِيَآؤُهٗٓ اِلَّا الْمُتَّقُوْنَ یعنی نیستند اولیاء خدا مگر متقیان و باطن او بقسمے باشد کہ ہر گاہے کسے در صحبتِ او نشیند دل خود را مائل بیند بخدائے تعالےٰ و متوجہ بسوئے او یا بدنہ بغیر او و امام نودی از نبی صلے اللہ علیہ وسلم روایت کردہ کہ پرسیدہ شد از رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم علامت اولیاء اللہ چیست فرمود آنکہ از دیدن آنہا خدا یاد آید و ابن ماجہ ہم این چنین روایت کردہ و نیز بغوی از رسول کریم روایت کردہ کہ حق تعالیٰ می فرماید کہ بدرستیکہ اولیاء من از بندگان آنان ہستند کہ یاد کردہ شوند بیاد کردن من و یاد کردہ شوم بیاد کردن آنہا لیکن این دریافت را ہم فی الجملہ مناسبت می باید و منکر بودن شخص مانع این دریافت است ؎

ہر کرا روئے بہ بہبود نبود دیدن روئے نبی سود نبود

این مراتب تاثیرا تے است کہ در ہر ولی می باشد و اگر در باطن او تاثیر قوی باشد بقسمے

که جذب کند مرید را بسوئے خدائے تعالیٰ و او را بمراتبِ قُرب رساند او را اکمل گویند
چنانچه در کمال مراتب بسیار اند در تکمیل هم مراتب بسیار اند. بعضے اولیاء در کمالِ خود
تفوق دارند و در تکمیل آنقدر تاثیر ندارند و بعضے کمال آنقدر ندارند لیکن بجائے که خود
رسیده اند دیگران را هم می توانند رسانید وَالْکُلُّ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ تَعَالٰی

مقامِ دوم در آدابِ مریدان۔ طلبِ طریقت راسخی کردن برائے تحصیلِ
کمالاتِ باطنی واجب است۔ چراکه حق تعالیٰ می فرماید یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا
اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقٰتِهٖ یعنی اے مسلمانان پرہیز کنید از نامرضیات خدا بکمال
پرہیزگاری یعنی در ظاهر و باطن چیزے خلاف مرضی خدائے تعالیٰ نباشد۔ عقائد و
اخلاق بکمال تقویٰ و امر برائے وجوب می باشد و کمالِ تقویٰ بدونِ ولایت صورت
نه بندد۔ چنانچه ذکر کرده شد رذائل نفس از حسد و حقد و کبر و ریا و سمعه و عجب و منت و
غیر آن که حرمت آن از کتاب و سنت و اجماع ثابت است تاکه زائل نشود کمال
تقویٰ چگونه صورت بندد و این متعلق است بفنائے نفس و ترک معاصی که تقوےٰ
عبارت از انست و معبر است بصلاح جسد که ثمره صلاح قلب است چنانچه در
حدیث مذکور شده و آنرا صوفیه فنائے قلب گویند۔ ولایت عبارت از فنائے نفس
است۔

صوفیان گفته اند که راہے که ما در صددِ آنیم همگی هفت گام است یعنی فنائے
لطائف خمسه عالم امر قلب و روح و سر و خفی و اخفیٰ و فنائے نفس و تصفیه لطیفه قالبیه
عبارت از صلاح جسد است تقویٰ بکثرت نوافل تعلق ندارد و تقویٰ عبارت است
از اتیان واجبات و پرہیز کردن از منهیات ادائے فرائض و واجبات بدونِ اخلاص
هیچ اعتبار ندارد و قال الله تعالیٰ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَّهُ الدِّیْنَ و پرہیز از
منهیات بدونِ فنائے نفس صورت نمی بندد۔ پس تحصیل کمالات ولایت از فرائض آمده

لیکن چون حصول ولایت امرے ست وہبی مقدور نیست و تکلیف بقدر طاقت است ولہٰذا حق تعالےٰ فرمودہ فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ پرہیز کنید از نامرضیات خدا ہر قدر کہ توانید پس حکم کردہ می شود بدان کہ بذل یعنی کوشش کردن و تبلیغ در تحصیل آن واجب است۔ دیگر آنکہ چنانچہ ولایت را مراتب غیر متناہی است چنانچہ سعدی گفتہ ؎

نہ حسنش غایتے دارد نہ سعدی را سخن پایاں ۔ بمیرد تشنہ مستسقی و دریا ہمچنان باقی

ہمچنین تقوےٰ ہم مراتب غیر متناہی دارد و رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اِنَّ اَعْلَمَكُمْ وَاَتْقٰكُمْ بِاللّٰهِ اَنَا ہر قدر مرد در مراتب قربِ الٰہی ترقی می کند خوف و خشیت بروے غالب می شود متقی تر می شود اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰكُمْ وچون تقوٰی بے نہایت آمد پس سعی در ترقی مقاماتِ قرب و تحصیل تقوٰی دائماً واجب گشتہ۔ وطلب زیادت علم باطنی از فرائض آمدہ قال اللہ تعالےٰ وَقُلْ رَّبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا یعنی بگوائے محمد کہ الٰہی علمِ من زیادہ کن۔ وقناعت از مراتبِ قرب حرام است بر کامل چنانچہ حرام است بر ناقص۔ حضرت خواجہ محمد باقی باللہ رحمۃ اللہ علیہ می فرمایند ؎

در راہ خدا جملہ ادب باید بود ۔ تا جان باقی است در طلب باید بود

دریا دریا اگر بکامت ریزند ۔ کم باید کرد و خشک لب باید بود

مولوی روم فرمایند ؎

اے برادر بے نہایت در گہے است ۔ ہر چہ بروے می رسی بروے مایست

حضرت خواجہ محمد باقی باللہ می فرمایند ؎

ہر جا کہ ترشح تو بینیم ۔ داؤ العطشیم و تشنہ کامیم

حضرت موسیٰ علیہ السلام فرمود کہ لَآ اَبْرَحُ حَتّٰٓى اَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ اَوْ اَمْضِیَ

حُقُبًا یعنی ہمیشہ باشم در سفر تا کہ برسم جائیکہ دریائے شور و شیرین جمع می شوند کہ آن مکان حضرت خضر بتعلیم الٰہی معلوم شدہ بود و چون موسیٰ علیہ السلام با خضر ملاقی شدند هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰۤى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا گفت کہ آیا متابعت کنم من ترا برائے آنکہ بیاموزی مرا آنچہ خدا ترا علم دادہ است۔

مسئلہ چون طلب کمالات باطنی از واجبات آمدہ پس تلاش پیر کامل مکمل ہم از ضروریات گشتہ کہ وصول بخدا بے توسل پیر کامل مکمل بس قلیل است و بسیار نادر مولوی روم می فرمایند ؎

نفس رانکشد بغیر از ظلِ پیر دامن آن نفس کُش محکم بگیر

و طریق تلاش پیر کامل مکمل آنست کہ از درویشان اکثر ملاقات کردہ باشد و بر کسے از انہا انکار و عیب جوئی نہ کند لیکن خود بیعت نکند مگر بعد تفحص و تامل بسیار اول ملاحظہ استقامت شرع کند ہر کرا بر شرع مستقیم نہ بیند ہرگز بوے بیعت نہ کند اگرچہ خرقِ عادات بروے او ظاہر باشد کہ احتمال نفع آنجا نادرست و احتمال ضرر قوی حق تعالےٰ می فرماید وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُوْرًا یعنی و فرمانبرداری مکن گنہگار و کافر را حق تعالےٰ اول منع از اطاعت گنہگار کہ دیستر از اطاعت کافر بسبب بودن بعید و ظہور بطلان او و صحبتِ کافر مسلمان را آن قدر مضر نخواہد شد کہ صحبتِ آثم مضر خواہد شد حق تعالےٰ می فرماید وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهٗ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰهُ وَكَانَ اَمْرُهٗ فُرُطًا یعنی فرمانبرداری مکن کسے را کہ دلِ او را غافل ساختیم از یادِ خود و پیروی کرد او خواہش خود را و ہست کارِ او بیرون از اندازہ شرع و اتبع ہواہ عطف تفسیر است۔

تبعیتِ ہوا دلیل است بر غفلت قلب و فسادِ جسد یعنی ارتکاب معاصی دلیل است بر فسادِ قلب کہ رسولِ خدا فرمود اِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهٗ

پس کسیکہ مستقیم الاحوال باشد و دعوئے ولایت کند برائے نفس خود نہ آنکہ نظر بکمالات پدر و جدِ خود مرید بگیرد چنانچہ رسم پیرزادگان است۔ پس دعویٰ او صحیح است لیکن بر دعویٰ او بیّنہ و برہان می باید ظہور خرق عادات کہ مقرون باتباع شرع و استقامت باشد برہان بر ولایت می تواند شد لیکن اقویٰ براہین ہمانست کہ از حدیث ثابت شدہ کہ در صحبتِ او و از دیدنِ او خدا یاد آید و دل از ماسوا سرد شود۔ لیکن بر عوام الناس و اغبیا دریافتن تاثیر صحبت در اول صحبت متعذر است پس باید کہ در مریدان او کسے را کہ عالم و عادل و عاقل پندارد سوال کند و احوال تاثیر شیخ پرسد حق تعالےٰ می فرماید فَاسْئَلُوْا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ یعنی سوال کنید از اہلِ علم اگر شمارا علم نباشد و رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اِنَّمَا شِفَاءُ الْعِيِّ السُّؤَالُ یعنی نیست شفاء جاہل از مرض جہل مگر سوال کردن از علما۔

پس اگر شخصے شہادت دہد بر تاثیرِ صحبتِ او و او عادل باشد نہ بنا بر طلب جاہ یا مال یا غیر آن و احتمالِ دروغ بروے نہ باشد و عاقل باشد کہ متہم بخطا و حمق ہم نباشد اورا تصدیق باید کرد و اگر چند کس این چنین شہادت دہند زیادہ تر غلبہ ظن بہم رسیدہ باشد اگر کثرت روایات بحد تواتر رسد پس قطع بہمرسد لیکن غلبۂ ظن برائے رجوع آوردن بخدمت مردے متقی مستقیم الاحوال کافی است چراکہ در صحبت مردے متقی احتمالِ ضرر نیست و نفع اگرچہ متیقن نیست لیکن محتمل البتہ است پس طلب کند نفع را اگر از انجا مقصود بدست آید فہو المراد و الا جائے دیگر تلاش کند

مسئلہ اگر شخصے بخدمت شیخ مدتے بحسن اعتقاد ماند و در صحبتِ او تاثیر نیافت واجب است بر وے کہ ترک او کند و تلاش شیخ دیگر نماید و گرنہ مقصود و معبودش شیخ باشد نہ خدائے تعالےٰ و این شرک است۔ حضرت خواجہ عزیزان علی رامیتنی قدس سرہٗ پیر طریقہ نقشبندیہ می فرمایند ؎

باہر کہ نشستی و نشد جمع دلت — وز تو نرمید صحبتِ آب و گلت

زنہار ز صحبتش گریزاں میباش — ورنہ نکند روحِ عزیزاں بحلت

لیکن از ان شیخ حسن ظن دارد چہ محتمل کہ آن شیخ کامل و مکمل باشد و نزد او نصیب آنکس نبود و ہمچنین اگر شیخ کامل و مکمل باشد و ازین جہان رحلت فرمود و مرید بدرجۂ کمال نرسید واجب است کہ آن مرید صحبتِ شیخ دیگر تلاش کند کہ مقصود خدا است۔

حضرت مجدد رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ کہ صحابہ کرام بعد رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم بیعت ابابکر و عمر و عثمان و علی رضی اللہ عنہم کردند۔ مقصود ازین بیعت فقط امور دنیا نبود بلکہ کسبِ کمالاتِ باطنی ہم بود۔ اگر کسے گوید کہ فیض اولیاء بعد موت آنہا باقیست پس طلب کردن شیخ دیگر عبث است۔ گفتہ شود کہ فیض اولیاء بعد موت آن قدر نیست کہ ناقص را بدرجۂ کمال رساند الا نادر۔ اگر فیض بعد موت ہمان قسم باشد کہ در حیات باشد پس تمام اہل مدینہ از عصر پیغمبر خدا تا این وقت برابر اصحاب باشند و نیز ہیچ کس محتاج صحبتِ اولیاء نباشد چگونہ فیض مردہ مثل زندہ باشد کہ در مفیض و مستفیض مناسبت شرط است و آن بعد وفات مفقود۔ آرے بعد فنا و بقا کہ مناسبت باطنی حاصل شود فیض از قبور تواں برداشت لیکن نہ آن قدر کہ در حیات باشد واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ اگر ولایت شخصے ثابت شود و مرید تاثیر صحبت وے در خود بہ بیند واجب است بروے کہ صحبت او را غنیمت داند و دامن دولت او محکم گیرد و عشق و محبت او در دل خود راسخ گرداند و از جناب الٰہی رسوخ محبت او درخواست کند و در امتثال امر و انتہائے از مناہی او کوشش بلیغ نماید و دائماً در طلب رضائے او باشد و ہمیشہ آگاہ باشد کہ از خود حرکتے سر نزند کہ موجبِ ناخوشی او شود کہ رضائے او موجبِ رضائے حق است و باعثِ ترقیات و ناخوشی سد باب فیض و فتوحات۔

مسئلہ تقصیر در آدابِ شیخ حرام است کہ مانع ترقیات است حق تعالیٰ می فرماید

يَا أَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَرْفَعُوْٓا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوْا لَهٗ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ ۝ اے مسلمانان آواز بلند نکنید بر آواز نبی وسخن بلند نگوئید بحضرت وے مانند سخن بلند کردن شما درمیان خودہا بترسید ازانکہ اعمالِ صالح شما ازین بے ادبی ناچیز شوند وشمارا خبر نباشد وچون شیخ نائب پیغمبر است پس ہمان آداب بجنابِ او مرعی دارد۔ چنانچہ محبتِ پیغمبر فرض است برائے ہمین کہ پیغمبر موصل است بخدا ومحبتِ او موجب است محبتِ خدارا ومعیتِ او موجب است معیتِ خدائے تعالٰے را۔ ہمچنین محبتِ پیر فرض است کہ او بہ نیابت پیغمبر موصل است بخدائے تعالٰے ومحبت او۔

مسئلہ بعضے صوفیان می گویند کہ مرید را ضرور است کہ پیر خود را بر دیگر مشائخ تفضیل دہد وبعضے گفتہ اند کہ این عقیدہ باطل است بالبداہتہ وَفَوْقَ كُلِّ ذِيْ عِلْمٍ عَلِيْمٌ ۝ فقیر می گوید تفضیل بر دو نوع است یکے باختیار ودرین صورت معنی تفضیل آنست کہ پیر خود را در حق خود از دیگران اَنفع داند این صحیح است۔ دوم بے اختیاری وآن از ثمرات سکر وفرط محبت است پس چون محبت کامل شد فضائل غیر محبوب در نظر محب بہ نسبت فضائل محبوب کمتر دیدہ می شود واو معذور است بسبب سکر وسوائے این دو تاویل این سخن معنی ندارد

مسئلہ مرید را بر شیخ اعتراض کردن نباید کہ منافی وصول فیض است۔ دلیل آن قصۂ حضرت موسٰی وخضر است علیہما السلام کہ موسٰی چون از خضر التماس فیض کرد خضر از وے عہد گرفت بر انکہ آنچہ عمل کنم بران اعتراض نکنی حَيْثُ قَالَ: اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيْعَ مَعِيَ صَبْرًا وَّكَيْفَ تَصْبِرُ عَلٰى مَا لَمْ تُحِطْ بِهٖ خُبْرًا ۝ الٰی۔ حَتّٰٓى اُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ۝ یعنی اول خضر علیہ السلام گفت کہ

تو طاقت صبر نخواہی داشت و چگونہ صبر کنی بر انچہ از حکمت آن علم نداری۔ گفت موسٰی علیہ السلام انشاء اللہ تعالےٰ مرا صابر خواہی یافت پس خضر علیہ السلام گفت پس سوال نکنی از کردہ من تا کہ ظاہر کنم برائے تو حال پس از اعتراض موسٰی علیہ السلام جدائی شدہ هٰذَا فِرَاقُ بَیْنِیْ وَ بَیْنِکَ موسٰی علیہ السلام اعتراض بر خضر علیہ السلام بنا بر ظاہر شرع کرد و از حکمت آن اطلاع نداشت۔ خضر گفت اینست جدائی میان من و میان تو۔

فائدہ کلام در آنست کہ شیخ صاحب استقامت و تقوٰے است اگر در عمرے چیزے از وے ظاہر شود کہ مخالف شرع باشد در آن صورت بر شیخ اعتراض نکند بلکہ تاویل کند اگر تواند بر عذر محمول کند و اگر قول باشد حمل کند بر سکر یا بر مجاز یا بر عدم دریافت معنی و اگر البتہ معصیت باشد تاہم آن ولی را انکار نکند گو کہ آن عمل را انکار کند کہ بزرگان گفتہ اند القطب قد یزنی یعنی از قطب ہم گاہے زنا واقع می شود۔ ماعز رضی اللہ عنہ کہ از اصحاب رسول اللہ صلعم بود از وے بزور تقدیر زنا واقع شدہ او را حق تعالےٰ بتوبہ توفیق داد کہ خود را رجم کنانید۔ و اگر شخصے است کہ شعار او فسق است پس او البتہ ولی نیست پس تاویل قول و فعل او ضرور نیست۔

مسئلہ۔ چنانچہ تفریط و تقصیر در آداب مشائخ حرام است افراط آنہم بدتر است کہ تفریط لازم آید در جناب الٰہی از وے۔ نصارٰے در تعظیم عیسےٰ علیہ السلام افراط کردند پسر خدا گفتند از و تفریط در آداب حق تعالےٰ لازم آمد۔ و روافض در تعظیم علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ افراط کردند۔ بعضے گفتند کہ خدائے تعالےٰ در وے حلول کردہ و بعضے گفتند کہ وحی بسوے وے آمدہ و بعضے بہتر از خلفائے ثلاثہ گفتند۔ تفریط در آداب خدائے تعالےٰ یا رسول خدا یا خلفاء ثلاثہ لازم آمدہ۔

مسئلہ۔ اولیاء را علم غیب نباشد مگر از مغیبات بطریق خرق عادات بکشف یا

الہام آنہارا علم دہند و علم غیب مر اولیاء را گفتن کفر است قال اللہ تعالیٰ قُلْ لَّآ اَقُوْلُ لَكُمْ عِنْدِيْ خَزَآئِنُ اللّٰهِ وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ یعنی بگوا ے محمد صلی اللہ علیہ وسلم نمی گویم من شمارا کہ نزد من خزانۂ رحمتِ خدا است۔ ہرکرا خواہم بدہم ونمی گویم کہ من علم غیب دارم۔ وَقَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى:۔ وَلَا يُحِيْطُوْنَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَآءَ۔ یعنی انبیاء و ملائکہ احاطہ نمی کنند چیزے را از علم خدا مگر آنچہ خدا خواہد و آنہارا بدان علم دہد۔ و دیگر آیات شاہد این مدعا است۔

مسئلہ۔ اگر کسے گوید کہ خدا و رسول برین عمل گواہ اند کافر شود۔ اولیاء قادر نیستند بر ایجاد معدوم یا اعدامِ موجود پس نسبت کردن ایجاد و اعدام و اعطاءِ رزق یا اولاد و دفع بلا و مرض وغیر آن بسوئے شان کفر است قُلْ لَّآ اَمْلِكُ لِنَفْسِيْ نَفْعًا وَّلَا ضَرًّا اِلَّا مَا شَآءَ اللّٰهُ یعنی بگوا ے محمد صلے اللہ علیہ وسلم مالک نیستم من برائے خویشتن نفع را و نہ ضرر را مگر آنچہ خدا خواہد۔

مسئلہ۔ عبادت مر غیر خدا را جائز نیست و نہ مدد درخواستن از غیر حق اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ یعنی حق تعالےٰ تعلیم کردم بندگان را کہ بگویند خاص ترا عبادت می کنیم یا الٰہی و خاص از تو مدد می خواہیم پر عبادت و بر ہر چیز۔ ایاک برائے حصر است پس نذر کردن برائے اولیا جائز نیست کہ نذر عبادت است و اگر کسے نذر کرد وفائے نذر نکند کہ اِحتراز از معصیت بقدرِ امکان واجب است۔ وگردِ قبور گردیدن جائز نیست کہ طوافِ بیت اللہ حکم نماز دارد۔ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:۔ اَلطَّوَافُ بِالْبَيْتِ صَلٰوةٌ یعنی طواف بیت اللہ حکم نماز دارد۔

مسئلہ۔ دعا از اولیاءِ مردگان یا زندگان و از انبیاء جائز نیست۔ رسولِ خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اَلدُّعَآءُ هُوَ الْعِبَادَةُ یعنی دعا خواستن از غما

عبادت است پستر این آیتہ خواند وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ
إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ٥
حق تعالیٰ می فرماید دعا کنید از من قبول کنم من برائے شما دعا را بدرستی کہ کسانے کہ تکبر
می کنند از عبادتِ من قریب است کہ داخل خواہند شد در جہنم ذلیل و خوار۔

مسئلہ۔ آنچہ جہال می گویند یا شیخ عبد القادر جیلانی شیئاً للہ۔ یا خواجہ شمس الدین
پانی پتی شیئاً للہ جائز نیست شرک و کفر است۔ واگر یا الٰہی بحرمت خواجہ شمس الدین
پانی پتی حاجتِ من روا کن گوید مضائقہ ندارد۔ حق تعالےٰ می فرماید وَالَّذِينَ تَدْعُونَ
مِنْ دُونِ اللهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ یعنی از کسانے کہ شما دعا می خواہید سوائے خدا آنہا
بندگانند مانند شما آنہا را چہ قدرت است کہ حاجت کسے بر آرند واگر کسے گوید کہ این
در حق کفار است کہ بتان را یاد میکردند گفتہ شود کہ لفظ دون اللہ عام است و لفظ
معتبر است نہ خصوص محل۔ وآنچہ در حدیث آمدہ ذِكْرُ الْأَنْبِيَاءِ مِنَ الْعِبَادَةِ
وَذِكْرُ الصَّالِحِينَ كَفَّارَةٌ وَذِكْرُ الْمَوْتِ صَدَقَةٌ وَذِكْرُ الْقَبْرِ
يُقَرِّبُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ یعنی ذکر کردن انبیاء عبادت است و ذکر کردن صالحان
یعنی اولیا کفارۂ گناہان است و ذکر کردن موت صدقہ است و ذکر کردن قبر از بہشت
نزدیک میکند رواہ صاحب مسند الفردوس بسند ضعیف عن معاذ وَذِكْرُ عَلِيٍّ عِبَادَةٌ
یعنی ذکر علی مرتضیٰ عبادت است رواہ صاحب مسند الفردوس عن عائشہ رضی بسند
ضعیف۔ مراد ازین ذکر ذکر کردن علو مرتبۂ شان و ذکر احوال و اخلاق و سیرت شان
است تا مردم محبت ایشان در دل نشانند کہ ثمرۂ محبتِ خدا است و باحوال و اخلاق و
سیرت اقتدا کنند و از مخالفت اوضاع شان اجتناب نمایند۔

مگر آنکہ ذکر محمد صلے اللہ علیہ وسلم با ذکر حق تعالےٰ در اذان و اقامت و تشہد و مانند
آن عبادت است لِقَوْلِهِ تَعَالَىٰ :- وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ یعنی بلند کردیم ما

برائے تو اے محمد ذکر تو در کلمہ و اذان و تشہد نام تو با نام من می آید نہ ذکر غیر او باو پس اگر لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ گوید و باوے ضم کند علی ولی اللہ یا ابوبکر ولی اللہ تعزیر کردہ شود و ذکر محمد صلے اللہ علیہ وسلم ہم بروجہے کہ در شرع وارد نشدہ است چنانچہ کسے بطور وظیفہ یا محمد یا محمد یا محمد گفتہ باشد روا نباشد۔

مسئلہ۔ ولی ہیچ گاہ بدرجۂ ادنے از انبیاء نرسد باین مسئلہ اجماع منعقد شدہ است پس قول بدانکہ ولایت افضل است از نبوّت شرعاً باطل است و تاویل آن کہ ولایت نبی افضل است از نبوّت باطل است کشفاً۔

مسئلہ۔ ہیچ ولی بمرتبہ نبی نمیرسد و تکالیف شرعی از و ساقط نشود مگر مجذوب کہ عدیم العقل بود کہ عقل و بلوغ شرطِ تکلیف است و تکالیف شرعی از انبیاء ہم ساقط نمی شود بلکہ کثرتِ تکالیف دلیلِ شرف است۔ تبلیغ احکام بر انبیاء واجب است نمازِ تہجد بر نبی صلے اللہ علیہ وسلم بروایتے واجب بود و نمازِ ضحٰے و سنتِ فجر ہم بروایتے واجب بود۔

مسئلہ۔ عصمت خاصۂ انبیاء ست در اولیاء گفتن کفر است و عصمت در اصطلاح عبارت است ازانکہ ممکن نباشد از وے صدور صغیرہ و کبیرہ عمداً و خطاءً و اختلال عقل و غفلت در خواب و بیداری و ہذیان و سکر و این در انبیاء ضرور است تا در وے محل اشتباہ نباشد و در غیر انبیاء گفتن مخالفِ اجماع است۔

مسئلہ۔ صحابہ از اولیاءِ امت افضل اند حق تعالے در حق آنہا فرمودہ کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ خَيْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ و اجماع منعقد شدہ بر آنکہ اَلصَّحَابَةُ كُلُّهُمْ عُدُوْلٌ عبد اللہ بن مبارک از تابعین است می گوید اَلْغُبَارُ الَّذِيْ دَخَلَ أَنْفَ فَرَسِ مُعَاوِيَةَ خَيْرٌ مِنْ أُوَيْسٍ ن الْقَرَنِيْ وَعُمَرَ الْمَرْوَانِيِّ یعنی غباریکہ در بینی اسپ معاویہ داخل

شدہ بہتر است از ویس قرنی و عمر مروانی۔

مسئلہ۔ قبور اولیاء را بلند کردن وگنبد بر آن ساختن و عرس و امثال آن و چراغان کردن ہمہ بدعت است بعضے ازان حرام است و بعضے مکروہ۔ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم بر شمع افروزان نزد قبر و سجدہ کنندگان را لعنت گفتہ و فرمودہ کہ قبر مرا عید و مسجد نکنید در مسجد سجدہ میکنند و روز عید برائے مجمع روزے در سال مقرر کردہ شدہ رسولِ کریم علی رضی اللہ عنہ را فرستاد کہ قبور مشرفہ را برابر کند و ہر جا کہ تصویر بیند اورا محو کند۔

مسئلہ سنت آنست کہ بگوید۔ اَلسَّلَامُ عَلَیْکُمْ اَھْلَ الدِّیَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ وَالْمُسْلِمِیْنَ وَاِنَّا اِنْ شَآءَ اللّٰہُ بِکُمْ لَلَاحِقُوْنَ نَسْأَلُ اللّٰہَ لَنَا وَلَکُمُ الْعَافِیَۃَ۔

مسئلہ در زیارت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم و اولیاء کرام مستحب است کہ طہارت کاملہ باشد و متصل درود بر پیغمبر خدا و اتباع او گفتہ باشد و عمل صالح از نماز یا روزہ یا صدقہ کہ پیشتر ازان بخلوص نیت للہ کردہ باشد ثوابِ آن بگذارد و دلِ خود حاضر دارد و بخشوع و تضرع باشد و از جنابِ الٰہی محبت آنہا و اتباعِ سنتِ آنہا طلب کند و اگر صاحبِ نسبت باشد خود را خالی کردہ بطلبِ فیض از صاحب قبر منتظر مراقب بنشیند و در خواندن قرآن نزد قبور اختلاف است لیکن صحیح آنست کہ جائز است۔

مقام سوم در آداب کاملان و مرشدان **فصل** کاملان را ہم طلب مزید لازم است قناعت در طلبِ قربِ خدائے تعالےٰ ہیچگاہ نشاید از جنابِ الٰہی سوال کند چنانچہ رسولِ خدا صلے اللہ علیہ وسلم میگفت رَبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا ۰ یعنی اے پروردگار زیادہ کن مرا علم و در مجاہدہ قصور و فتور نکند کہ تا جان باقیست مجاہدہ باقیست حق تعالےٰ می فرماید وَاعْبُدْ رَبَّکَ حَتّٰی یَاْتِیَکَ الْیَقِیْنُ ۰ یعنی عبادت کن اے محمد پروردگار خود را تا کہ آید ترا موت۔ رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم قیام لیل میکردتا کہ ہر دو

پائے مبارک او ورم میکرد مردم گفتند یا رسول اللہ قَدْ غَفَرَ اللّٰہُ لَکَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِکَ وَمَا تَاَخَّرَ۔ یعنی بدرستیکہ بخشید ترا خدا و گناہان ترا اولین و آخرین مراد از گناہ ترک اولیٰ است فرمود اَفَلَا اَکُوْنُ عَبْدًا شَکُوْرًا یعنی آیا نباشم من بندہ کمال شکر کنندہ۔

مسئلہ۔ کامل اگر کسے کامل تر از خود بیند باید کہ از وے اخذ فیض کند بلکہ اگر در کمتر از خود خصوصیتے از فضیلتے بیند باید کہ آنہم طلب کند۔ چنانچہ موسیٰ علیہ السلام از خضر کرد۔ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم امت را درود آموخت اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّ عَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّیْتَ عَلٰی اِبْرَاھِیْمَ وَعَلٰی اٰلِ اِبْرَاھِیْمَ۔ یعنی الٰہی رحمت بفرست بر محمد و بر آل محمد چنانچہ رحمت فرستادی بر ابراہیم و بر آل او

حضرت مجدد رضی اللہ عنہ می فرمایند کہ مبدأ تعین محمد صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم محبوبیت صرفہ است و مبدء تعین ابراہیم علیہ السلام خلت کہ زینہ پایہ تعین محمدیست صاحب ولایت محمدی را ولایت ابراہیمی ضرور است کہ زینہ پایہ وے است لیکن چون محبوبیت صرفہ میخواہد کہ محبوب بر زینہ پایہ توقف ننماید و در مقام خلت ہم فضیلتے عظیم است گو کہ زینہ پایہ از محبوبیت صرفہ است۔ رب العالمین خواست کہ تفضیل مقامِ خلت ہم بعضے پیروانِ محمد صلے اللہ علیہ وسلم واتباع او کسب کنند تا آن منصب عالی زیر نگین آن سرور محبوبان باشد فَاِنَّ الْعَبْدَ وَمَا فِیْ یَدِہٖ مِلْکٌ لِّمَوْلَاہُ۔ یعنی غلام و آنچہ در دست اوست ملک خداوند اوست۔

حق تعالےٰ بعد ہزار سال این دعا مستجاب گردانید و حضرت مجدد را کہ یکے از اتباع آن سرور است بدولت متابعت آنسرور علیہ السلام باین سرفراز کردہ۔ نافہمان برین سخن آنحضرت اعتراض میکنند ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

ترمذی وابن ماجہ از ابی ہریرۃ روایت می کند کہ فرمود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم کَلِمَۃُ الْحِکْمَۃِ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَحَیْثُ وَجَدَھَا فَھُوَ اَحَقُّ بِھَا یعنی سخن دین گم کردہ مومن است ہر جا کہ یابد پس وے لائق تر است بگرفتن آن

مسئلہ۔ اولیا کامل کہ قدرت ارشاد و تکمیل داشتہ باشند آنہارا باید کہ بر مردم خود را عرض کنند تا مردم از آنہا طلب فیض کنند و از طعن و انکار مردم باک ندارند۔ رسول خدا فرمود لَا یَزَالُ مِنْ اُمَّتِیْ اُمَّۃٌ قَائِمَۃٌ بِاَمْرِ اللّٰہِ لَا یَضُرُّھُمْ مَنْ خَذَلَھُمْ وَلَا مَنْ خَالَفَھُمْ۔ یعنی ہمیشہ باشد از امت من جماعتی ایستادہ بکار خدا یعنی برائے ہدایت خلق و ترویج دین۔ وضرر نکند اگر کسے مددگاری شان نکند یا مخالفت شان کند۔ دعوت خلق بسوئے حق سنت انبیا است و اولیاء بہ نیابت انبیاء این کار می کنند۔ این منصب عظمے را برائے انکار سفیہان ترک نہ دہند حق تعالےٰ می فرماید فَاِنْ کَذَّبُوْکَ فَقَدْ کُذِّبَ رُسُلٌ مِّنْ قَبْلِکَ جَآءُوْا بِالْبَیِّنٰتِ وَالزُّبُرِ وَالْکِتٰبِ الْمُنِیْرِ ۝ یعنی اگر تکذیب کنند ترا مردم پس غم مخور بدرستیکہ تکذیب کردہ شدہ اند رسولان پیش از تو حالانکہ آوردہ بودند شواہد النبوت معجزات کتاب ہائے روشنی بخش حدیث فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَی الْعَابِدِ کَفَضْلِیْ عَلٰی اَدْنَاکُمْ اِنَّ اللّٰہَ وَمَلٰٓئِکَتَہٗ وَاَھْلَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ حَتَّی النَّمْلَۃَ فِیْ جُحْرِھَا وَحَتَّی الْحُوْتَ فِی الْمَآءِ یُصَلُّوْنَ عَلٰی مُعَلِّمِ النَّاسِ الْخَیْرَ (رَوَاہُ التِّرْمِذِیُّ عَنْ اَبِیْ اُمَامَۃَ الْبَاھِلِیِّ) یعنی فضیلت عالم بر عابد مثل فضیلت من است بر ادنائے شما۔ خدائے تعالیٰ و فرشتگان و اہل آسمان و زمین تا مورچہ و ماہی بر آموزندۂ خیر درود می فرستند۔

مسئلہ۔ ہر کہ دعوی ولایت و ارشاد بدروغ کند برائے طلب جاہ و ریاست و مال پس او خلیفۂ شیطان است مثل مسیلمہ کذاب وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰی

عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوْحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوْحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ وَّمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ ؕ ونیست ظالم تر از کسے کہ بر خدائے تعالےٰ دروغ گوید یا گوید کہ وحی می شود بسوئے من حالانکہ نشدہ باشد یا گوید کہ نازل خواہم کرد مانند آنچہ خدا نازل ساختہ کہ او مثل شیطان از راہِ خدا باز میدارد نعوذ باللہ منہا۔

مسئلہ۔ اولیاء را جائز است کہ اظہار نمایند انعامِ حق تعالےٰ را کہ در حق آنہا شدہ و مرتبہ و درجہ قربِ الٰہی کہ بفضلِ خود حق تعالیٰ باآنہا عطا فرمودہ چنانچہ قصاید غوث الثقلین و مکاتیب حضرت مجدد الف ثانی و تصانیف شیخ اکبر ازان مملو است چرا کہ حق تعالیٰ می فرماید وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ؕ یعنی بنعمت پروردگار خود سخن بگو۔ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اِنَّ الْحَدِيْثَ بِالنِّعْمَةِ شُكْرٌ یعنی سخن گفتن بنعمت شکرِ نعمت است و بیہقی زیادہ کردہ و ترکہ کفر یعنی سخن گفتن از نعمت خدا شکر است و ترکِ آن کفرانِ نعمت است و ابن جریر در تفسیر از ابی بسرہ غفاری روایت کرد کہ مسلمانان یعنی صحابہ میدانستند کہ شکر نعمت آنست کہ آن را اظہار نماید چرا کہ حق تعالیٰ می فرماید لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيْدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ اِنَّ عَذَابِيْ لَشَدِيْدٌ ؕ یعنی اگر شکر خواہید کرد نعمت زیادہ خواہم کرد و اگر کفرانِ نعمت خواہید کرد ہر آئینہ عذابِ من شدید است۔ حق تعالےٰ بر کفرانِ نعمت عذابِ شدید گفتہ و دیلمی در فردوس و ابو نعیم در حلیہ روایت کردہ کہ عمر بن الخطاب رضی برمنبر برآمد و گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ صَيَّرَنِيْ بِحَيْثُ لَيْسَ فَوْقِيْ اَحَدٌ۔ یعنی حمد مر خدائے را ست کہ مرا چنان کرد کہ کسے بالا تر از من نیست پستر از منبر فرود آمد مردم از وجہ این سخن پرسیدند. گفت نگفتہ ام مگر برائے شکر نعمت ابن ابی حاتم از مقیم روایت کرد کہ با حسن بن علی رضی اللہ تعالےٰ عنہما ملاقات کردم پس مصافحہ نمودم و از و تفسیر وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ پرسیدم فرمود کہ اگر

مرد مسلمان عملے صالح کند خبر دہد از آن مردم خانہ خود را درین باب احادیث واقوال صحابہؓ و سلف صالح بسیار است۔

اگر گفتہ شود کہ حق تعالیٰ از تزکیہ نفس خود تفاخر منع فرمودہ وگفت لَا تُزَكُّوا أَنفُسَكُمْ یعنی نفس خود را بپاکی یاد مکنید۔ جواب دادہ شود کہ تزکیہ نفس و اظہار نعمت در صورت باہم التباس دارند لیکن در حقیقت مغایر اند اگر کمالات را بنفس خود نسبت کند و نسبتِ آن بخالق فراموش نماید آن تزکیہ نفس است و تکبر است مذموم۔ واگر آن را نسبت بخدائے تعالیٰ کند و خود را فی نفسہٖ منشاء شر داند و اتصاف خود بوجہ عاریت بحول و قوتِ الٰہی بآن کمالات دانستہ شکرِ الٰہی بجا آرد آن را اظہارِ نعمت گویند این معنی ہر چند در نظر عوام التباس دارد لیکن نزدِ خدا التباس ندارد وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ حق تعالیٰ می داند مفسد را جدا از مصلح از اولیاء اللہ کہ از رزائلِ نفس پاک اند متصور نیست مگر اظہار نعمت پس این امر اگر از اتقیا بظہور آید اعتراض بر و نشاید کہ حُسنِ ظن مامور بہ است۔ لیکن مرید را باید کہ از مکر نفس امین نباشد و کمالات خود را در خیال نیارد و نفس خود را ہمیشہ متہم دارد و چون بمرتبۂ تکمیل رسد و بشہادت اکابر و الہامات متواتر مُلہم شود آن زمان اظہار کند تا مردم منزلت او دریافتہ از و استفادہ نمایند و مشتاق آن کمالات شوند۔

فصل در آنچہ شیخ را با مرید سلوک باید کرد۔ باید کہ شیخ حریص باشد بر افشائے طریقہ و مہربان و رحیم باشد بر مریدان کہ این صفاتِ رسولِ کریم اند علیہ الصلوٰۃ والسلام قَالَ اللّٰهُ تَعَالیٰ۔ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ہر آئینہ آمد شما را رسول از جنس شما دشوار است بر وے رنجانیدن شما۔ حریص است بر ہدایت شما بر مسلمانان کمال مہربان است و ترش رو نباشد و مریدان را زجر نکند مگر بحق اسلام و نصیحت بنرمی و شفقت

کند و عنف و سخت گوئی نکند کہ رسول کریم ہمچنین میکرد و از تقصیرات شان اگر در بارۂ خود بیند عفو کند قال اللہ تعالےٰ:۔ وَلْيَعْفُوْا وَلْيَصْفَحُوْا یعنی باید کہ عفو کنید و از تقصیرات شان درگذرید۔ قال اللہ تعالےٰ:۔ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ۔ یعنی پس بسبب رحمت خدا کہ بر تست نرم ہستی تو برائے آنہا و اگر با آنہا می بودی تو ترش رو و سخت دل ہر آئینہ پراگندہ می شدند از گرد تو پس عفو کن تقصیرات شان و از خدا طلب مغفرت کن برائے آنہا و مشورت کن با آنہا در کار دین و دور کردن طالبان خدا برائے رضامندی خلق حرام است۔ قال اللہ تعالیٰ:۔ وَلَا تَطْرُدِ الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ رَبَّهُمْ یعنی دور مکن کسانے را کہ یاد خدا می کنند صبح و شام اِلٰى قَوْلِهٖ تَعَالٰى:۔ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُوْنَ مِنَ الظّٰلِمِيْنَ ۝ یعنی اگر دور خواہی کرد از ظالمان باشی۔

و از مریدان منفعت مالی یا بدنی را متوقع نباشد چرا کہ ارشاد عبادت است و اخذ اجرت بر عبادت جائز نیست قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى:۔ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيْدُ زِيْنَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا یعنی مگردان چشمان خود از آنہا در حالتے کہ ارادہ زینت حیات دنیا داشتہ باشی و در رہ رہنمائی نیت اُجرت مکن مگر بر خدا قال لَا اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ ۝ یعنی بگو اے محمد نمی خواہم از شما اجرت جز این نیست کہ اجرت من بر خدائے تعالےٰ است۔

رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم بر ایذائے خلق صبر می فرمودند و می فرمودند رَحِمَ اللّٰهُ تَعَالٰى اَخِيْ مُوْسٰى لَقَدْ اُوْذِيَ اَكْثَرَ مِنْ هٰذَا فَصَبَرَ یعنی رحم کند خدا تعالیٰ برادر من موسیٰ را کہ ایذا کردہ شد بیشتر ازین و صبر کرد۔ حضرت ایشان شہید رضی اللہ عنہ از پیر بزرگوار حضرت سید نور محمد بدایونی رضی اللہ عنہ نقل کردند کہ شخصے خود

را از مریدان آنحضرت میگفت روزے آن مرد از راہِ شقاوت بجناب آنحضرت سخت بے ادبی کرد و بسیار ناسزا گفت در جوابش ہیچ نگفتند روز دیگر آن مرد آمد تا از آنحضرت توجہ گیرد و استفادہ نماید خواستم کہ او را البسزا رسانم آنحضرت مرا منع فرمودند و بران مرد متوجہ شدند بقسمے کہ دیگر مخلصان را توجہ فرمودند دربارہ او نیز توجہ فرمودند فقیر ازین معنی بسیار تنگدل شد و از سبب برابر ساختن او با سائر مخلصان از آنجناب التماس نمودم آنجناب فرمودند کہ اے مرزا صاحب اگر من او را از جر و عنف میکردم و توجہ نمیدادم حق تعالےٰ از من می پرسید کہ من در سینۂ تو نورے ودیعت کردہ بودم و یکے از بندگانِ من طالبِ آن نور آمدہ تو چرا محروم داشتی دران وقت چگونہ میگفتم کہ الٰہی این مراد شنام دادہ بود لہذا او را محروم داشتم و این جواب مقبول می افتاد چند گاہ ساکت ماندم با تنگدلی۔ بعد چندے آنجناب فرمودند کہ اے بابا اگرچہ من او را مانند مخلصان توجہ دادم۔

لیکن حق تعالےٰ مخلص را با منافق کے برابر می کند وَاللّٰہُ یَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ حقیقت کار بدستِ خداست فیض نمیرسد مگر بدوستان مخلص مودب۔ این قصہ بدان ماند کہ جنازہ عبداللہ بن ابی بن سلول منافق را کہ بارہا در جناب آنحضرت علیہ السلام بے ادبی کردہ بود و پسرش کہ مؤمن مخلص بود بجناب آنحضرت بالتجا آورد تا آن حضرتؐ بروے نماز خواندہ و استغفار نمایند آنحضرت برائے نماز استادند عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ مانع آمد و عرض کرد کہ یا رسول اللہ این ہمان کس است کہ فلان روز چنین گفتہ و فلان روز چنین گفتہ و حق تعالےٰ فرمودہ است اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِيْنَ مَرَّةً فَلَنْ يَّغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ یعنی اگر طلب مغفرت خواہی کرد برائے منافقان ہفتاد بار ہرگز نخواہد بخشید خدا آنہا را۔ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم قول عمر نشنیدند و فرمودند کہ من زیادہ تر از ہفتاد بار برائے او استغفار خواہم کرد آخر الامر آنحضرت نماز جنازہ خواندند و

استغفار در حق آن منافق حق تعالےٰ قبول نکرد و آیت نازل شد وَلَا تُصَلِّ عَلٰٓی اَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّاتَ اَبَدًا وَّلَا تَقُمْ عَلٰی قَبْرِهٖ یعنی نماز مخوان بر کسے از منافقان گاہے ایستادہ مشو بر قبر او آیت دیگر نازل شد اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ یَّغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ یعنی استغفار کن یا مکن برائے منافقان ہرگز نخواہد بخشید خدائے تعالےٰ آنہا را بعد ازان باز آنحضرت بر جنازۂ کسے از منافقان نماز نخواندند۔

مسئلہ صاحب مسند ارشاد را باید کہ خود را با وقار دارد و دروازہ بازی و اختلاط نکشاید چہ اگر شوکتِ او از نظر مریدکم شود دروازہ فیض آنہا مسدود گردد در حق رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مروی ست کہ مَنْ یَّرَاهُ عَنْ بَعِیْدٍ هَابَهٗ وَمَنْ یَّرَاهُ عَنْ قَرِیْبٍ اَحَبَّهٗ یعنی ہر کہ آنحضرت را می دید از دُور بروے ہیبت و رعب آنحضرت می افتاد و بعد ازان محبت در دل او قرار می گرفت۔

مسئلہ و نیز بعضے مریدان را بر بعضے ترجیح ندہد مگر کسے را کہ طلب خدائے تعالیٰ زیادہ داشتہ باشد ابن ام مکتوم نابینا از اصحاب کرام بود روزے نزد آنحضرت آمد و گفت یا رسول اللہ مرا بیاموز آنچہ حق تعالےٰ ترا علم دادہ است دران وقت رئیسان قریش نزد آنحضرت نشستہ بودند آنحضرت علیہ السلام بترغیب و ترہیب و دعوت آنہا بسوئے خدا مشغول بودند آنحضرت جواب ابن ام مکتوم ہیچ نفرمودند چون آنمرد نابینا بود بار بار آواز کرد آنحضرت سخن او را نشنید و حکمت در مشغولی برئیسان قریش آن بود کہ اگر آنہا ایمان می آوردند جماعتِ کثیر مشرف باسلام می شدند و ابن ام مکتوم مرد مخلص بود در تعلیم او اگر دیری می شد ضررے نداشت۔ معہذا عتاب آمد عَبَسَ وَتَوَلّٰٓی اَنْ جَآءَهُ الْاَعْمٰی یعنی ترشروئی کرد و روگردانی نمود وقتیکہ آمد نزدِ او نابینا چنین آیت نازل شد کہ ہر کہ در طلبِ خدا محکم تر باشد در تعلیم او باید کوشید۔ حق تعالیٰ داؤد علیہ السلام را گفت یا داؤد اِذَا رَاَیْتَ لِیْ طَالِبًا فَکُنْ لَّهٗ خَادِمًا وقتیکہ بینی کسے را طالب من

پس تو خادم او باش۔

مسئلہ ونیز صاحب ارشاد را می باید کہ حرکتے نکند کہ سبب بے اعتقادی خلق اللہ باشد۔ چنانچہ فرقہ ملامتیہ آنرا تجویز کردہ اند کہ این معنی در کارخانہ ارشاد مخل باشد ولہذا صوفیہ گفتہ اند رِيَاءُ الْكَامِلِيْنَ خَيْرٌ مِّنْ إِخْلَاصِ الْمُرِيْدِيْنَ کہ منصب ارشاد منصبے عالی است نیابت رسول صلے اللہ علیہ وسلم است حق تعالےٰ می فرماید إِنَّآ أَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّمُبَشِّرًا وَّنَذِيْرًا وَّدَاعِيًا إِلَى اللّٰهِ بِإِذْنِهٖ وَسِرَاجًا مُّنِيْرًا بدرستی کہ ترا فرستادیم ما تا شاہد باشی بر اعمال امت و خوشخبری دہی نکوکاران را و ترسانی از دوزخ بدکاران را و رہنمائے بسوئے خدا باذن او و باشی چراغ روشنی بخش ثواب ارشاد از ثواب جمیع عبادات زاید است۔ دارمی از حسن بصری روایت کردہ کہ رسول خدا علیہ السلام را پرسیدند از حال دو مرد کہ در بنی اسرائیل بودند یکے عالم بود کہ نماز مکتوبہ می خواند و باز در تعلیم خلق مشغول می بود۔ دوم ہمیشہ تمام شب قیام می کرد و در روز ہمیشہ روزہ می داشت۔ رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم فرمود کہ فضل آن عالم بر آن عابد مانند فضیلت من ست بر ادنائے شما۔

مقام چہارم در اسباب قرب الٰہی و ترقی دران۔ بدانکہ علت موجب قرب الٰہی جذب یعنی کشش خدا ست بندۂ خود را بسوئے خود۔ و این جذب گاہے بے توسط امرے باشد و آن را اجتبا گویند و اکثر بتوسط امرے باشد و آن متوسط دو چیز است بحکم استقرار یکے عبادت دوم صحبت انسان کامل مکمل۔ پس جذب الٰہی کہ بتوسط عبادت باشد آن را ثمرۂ عبادت گویند و آنچہ بتوسط صحبت باشد آن را تاثیر شیخ نامند۔ این کلام در علت فاعلی است و علت قابلی استعداد است کہ حق تعالےٰ در انسان ودیعت کردہ است کہ در کلام مجید ازان خبر میدہد فِطْرَةَ اللّٰهِ الَّتِيْ فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا۔ یعنی پیدا کردن خدا ست کہ حق تعالےٰ بر آن قابلیت انسان را

پیدا کردہ و در حدیث آمدہ مَا مِنْ مَّوْلُوْدٍ اِلَّا وَیُوْلَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ ثُمَّ اَبَوَاهُ یُهَوِّدَانِهٖ اَوْ یُنَصِّرَانِهٖ اَوْ یُمَجِّسَانِهٖ۔ یعنی نیست ہیچ بچہ کہ پیدا شدہ مگر آنکہ پیدا می شود بر اہلیت اسلام۔ پس مادر و پدرش او را یہودی یا نصرانی یا مجوسی می کنند۔

واستعدادات انسانی متفاوت اند رسول اللہ فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اَلنَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ یعنی جنس انسان کان است مثل کان ہائے زر و نقرہ۔ از جائے زرمی یابد و از جائے نقرہ و از جائے آہن و مانند آن و موانع قربِ الٰہی رزایل نفس اند و جنس عناصر و غفلت لطائف عالم امر و ہر یک ز عبادت و صحبتِ انسان کامل چنانچہ علت اند برائے حصولِ قرب ہمچنیں ہر دو چیز علت اند برائے دفع موانع

فصل در سیر آفاقی و انفسی و ازین بیان واضح شد کہ ناقصان را برائے تحصیل کمال از دو چیز چارہ نیست یکے کسب عبارت است از عبادات و ریاضات موافق تجویز شیخ کامل مکمل کہ رفع موانع کند و تزکیہ نفس و عناصر و تصفیہ لطائف عالم امر کنند کہ بمصاحبت لطائف عالم خلق ظلمانی شدہ اند و خود را و خالق خود را فراموش کردہ اند دوم جذب شیخ کامل مکمل کہ عطائے نسبت و قربِ الٰہی نماید و از حضیض با وج رساند و اولیا اکثر طریق سلوک را بر جذب مقدم دارند۔ نظر بر آنکہ رفع موانع را مقدم دانند از تحصیل مقاصد۔ پس مرید را امر کنند باذکار و ریاضت نفس و تصرف خود را در امداد او متوجہ دارند تا کہ لطائفِ عالم امر مزکّٰی و مصفےٰ شوند۔ و نفس باخلاق مرضیہ از توبہ و انابت و زہد و توکل و صبر و رضا و سائر مقاماتِ عشرہ متصف شود پس سالک مستعد قربِ الٰہی شود۔ آنگاہ شیخ او را جذب کند بسوئے خدائے تعالےٰ و قربِ الٰہی عطا فرماید و این سالک را سالک مجذوب گویند و این سیر را سیر آفاقی نامند چرا کہ این بزرگان

بتزکیہ عناصر و نفس و لطائف عالم امر حکم نکنند تا کہ در عالم مثال خارج از نفس خود ملاحظہ نکنند و ہر یک لطیفہ را نورے است تا آن نور ظاہر شود حکم بصفائے آن لطیفہ نکنند قلب را نور زرد و روح را نور سرخ و سر را نور سیاہ و خفی را نور سفید و اخفی را نور سبز می گویند چون این سیر بسیار دور و دراز است و مشقت بسیار دارد و گاہ باشد کہ صوفی در اثناء سلوک بمیرد و از مقصود ناکام رود۔

لہٰذا حق تعالےٰ حضرت خواجہ نقشبند را بتقدیم جذب بر سلوک الہام فرمودہ مرید را اوّل بتوجہ القار ذکر در لطائف عالم امر می کنند تا قلب و روح و سر و خفی و اخفیٰ در اصول خود فانی و مستہلک شوند و این سیر را سیر انفسی گویند و در ضمن این سیر انفسی اکثر سیر آفاقی نیز حاصل شود چراکہ از لطائف عالم امر ظلمتہا و کدورتہا ہم برطرف شود و قرب ہم حاصل شود بعد ازان برائے تزکیہ نفس و قالب مرید را بریاضت امر می کنند پس مرید را بریاضت و امدادِ توجہاتِ شیخ تزکیہ نفس و عناصر ہم حاصل شود و این سالک را مجذوب سالک گویند و این سیر را اندراج النہایت فی البدایت گویند کہ جذب کہ آخر کار بود در ابتدا مندرج شد و چون بعد فنائے لطائف عالم امر ریاضت کردہ شد و صولت و شدّت نفس از مجاورت لطائفِ عالمِ امر کم شد و ریاضت بروے آسان گشت و ثواب عبادات بعد فنائے لطائف زیادہ شد۔ ازین جہات این سیر اسہل و اسرع شدہ و اگر مرید درین سیر پیش از کمال بمیرد محروم مطلق نخواہد بود کہ ذکر قلب در اول صحبت بدست آمدہ واللہ اعلم۔

فصل در برکات عبادات۔ بدانکہ از عبادات کامل قرب الٰہی بقسمے ترقی پذیرد کہ معتبر باشد و از عبادات ناقص قرب حاصل شود لیکن غیر معتد بہ چراکہ ثوابِ عباداتِ ناقصان کمتر است از ثواب عباداتِ کاملان چراکہ بالاگذشتہ کہ عبادت ہمہ عالمیان بمنزلہ ظل است مر عبادتِ ولی را پس ہمچنین فرق است در برکاتِ

عبادات شان. مشائخ گفتہ اند کہ از عبادتِ ناقص آن قدر قرب حاصل می شود کہ اگر بالفرض شخصے پنجاہ ہزار سال عبادت کند تا بدرجہ ادنے اولیا برسد و مرتبہ ولایت یابد قولہ تعالے تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوْحُ اِلَيْهِ فِيْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهٗ خَمْسِيْنَ اَلْفَ سَنَةٍ - یعنی بالا می روند ملائکہ و جبریل بسوئے حق در روزے کہ مقدار آن پنجاہ ہزار سال است گویا کنایہ از انست و چون تمام عمر دنیا ہم آن قدر نباشد۔ پس حصول ولایت بمجرد ریاضت و مجاہدہ متصور نیست۔ مولوی روم می فرمایند

؎ سیرِ زاہد ہر شبے یک روزہ راہ سیرِ عارف ہر دمے تا تختِ شاہ

پس باید دانست کہ مشائخ کہ مریدان را بریاضت و مجاہدہ امر می فرمایند مقصود ازان تصفیۂ عناصر است و تزکیہ نفس نہ حصول قرب بلکہ تصفیہ و تزکیہ ہم بمجرد عبادت نمی شود تا کہ تاثیر صحبتِ مشایخ باوے یار نمی شود

مسئلہ۔ بعضے اکابر چنان می گویند کہ ہر عبادت کہ دران محنت و مشقت بسیار باشد آن عبادت برائے ازالہ رزائل نفس تاثیر تمام دارد. لہذا ذکر جہر و اربعینات و خلوۃ مانوس و امثال آن اختراع کردہ اند و این سخن ازان مستنبط می شود کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ خِصَاءُ اُمَّتِي الصِّيَامُ یعنی خصی شدن امت من روزہ داشتن است یعنی ہر کرا شہوت غالب باشد از روزہ داشتن دفع کند۔ چون در روزہ مشقت است لہذا رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم برائے دفع قوتِ شہوانی تجویز فرمودند نہ نماز را و حضرت خواجہ عالی شان خواجہ بہاؤ الدین نقشبند رضی اللہ عنہ و امثالِ شان حکم کردہ اند.

بدانکہ ہر عبادت کہ موافق سنت است آن عبادت مفید تر است برائے ازالہ رزائل نفس و تصفیۂ عناصر و حصولِ قربِ الٰہی۔

لہذا از بدعت حسنہ مثل بدعتِ قبیحہ اجتناب می کنند کہ رسول اللہ فرمودہ صلے اللہ

علیہ وسلم کُلُّ مُحْدَثٍ بِدْعَۃٌ وَّکُلُّ بِدْعَۃٍ ضَلَالَۃٌ پس نتیجہ این حدیث آنست کہ کُلُّ مُحْدَثٍ ضَلَالَۃٌ و بدیہی است کہ لَا شَیْءَ مِنَ الضَّلَالَۃِ بِھِدَایَۃٍ فَلَا شَیْءَ مِنَ الْمُحْدَثِ بِھِدَایَۃٍ و نیز در حدیث آمدہ اِنَّ الْقَوْلَ لَا یُقْبَلُ مَا لَمْ یُعْمَلْ بِہٖ وَکِلَاھُمَا لَا یُقْبَلَانِ بِدُوْنِ النِّیَّۃِ وَالْقَوْلُ وَالْعَمَلُ وَالنِّیَّۃُ لَا تُقْبَلُ مَا لَمْ تُوَافِقِ السُّنَّۃَ یعنی سخن مقبول نیست بدون عمل کردن و ہر دو مقبول نیستند بدون نیت و ہر سہ مقبول نیستند تا کہ موافق سنت نباشند و چون اعمال غیر مطابق سنت مقبول نباشند ثواب بر آن مترتب نشود۔ اگر مشقت را بر حصول قرب و دفع رزایل مدخلیت بودے رسول کریم صلعم ازان منع نہ فرمودے۔

ابو داؤد از انس ابن مالک روایت کردہ لَا تُشَدِّدُوْا عَلٰٓی اَنْفُسِکُمْ فَاِنَّ قَوْمًا شَدَّدُوْا عَلٰٓی اَنْفُسِھِمْ فَشَدَّدَ اللّٰہُ عَلَیْھِمْ فَتِلْکَ بَقَایَاھُمْ فِی الصَّوَامِعِ وَالْبِیَعِ وَرَھْبَانِیَّۃَنِ ابْتَدَعُوْھَا مَا کَتَبْنٰھَا عَلَیْھِمْ۔ یعنی سخت مگیرید بر نفس ہائے خود بدرستیکہ قومے سخت گرفتند بر نفوس خود پس حق تعالٰے بر آنہا سخت گرفت این باقی ماندگان آن قوم اند در صومعہ ہا و دیر ہا یعنی نصارٰی اختراع آن کردند و رہبانیت فرض نکردہ بود خدا بر آنہا۔

در صحیحین مرویست کہ سہ کس نزد ازواج رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمدند و از عبادت رسول اللہ پرسیدند امہات مومنین از عبادت رسول کریم بآنہا نشان دادند آنہا آن را کم دانستند و گفتند کہ با رسول اللہ چہ برابریست در شان او حق تعالٰے فرمودہ لِیَغْفِرَ لَکَ اللّٰہُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِکَ وَمَا تَاَخَّرَ یکے گفت کہ من تمام شب عبادت میکنم خواب نمیکنم۔ دوم گفت کہ من ہمیشہ روزہ میدارم افطار نمیکنم۔ ثالث گفت کہ نکاح نکردہ ام و با زنان سروکار ندارم۔ رسول کریم صلی اللہ

علیہ وسلم چون درخانہ آمدہ این قصہ شنید فرمود اَلاَ وَاللّٰہِ اِنِّی اَخْشَاکُمْ مِنَ اللّٰہِ وَاَتْقٰکُمْ لَہٗ یعنی من بدرستیکہ نسبت بشما خوفِ خدا زیادہ دارم ومتقی ترم لیکن من روزہ می دارم وافطار می کنم وشب نماز می گذارم وخواب ہم میکنم وبازنان صحبت میدارم۔ پس ہرکہ از سنت من بیزاری کند از زمرۂ تابعانِ من نباشد۔

اگر کسے گوید کہ من بریاضتِ شاقہ ترقیات می بینم ومکاشفات وصفائی باطن مییابم کہ انکار آن نمی توانم کرد۔ گفتہ شود کہ کشف وخرق عادات وتصرف در عالم کون وفساد از ریاضت دست میدہد ولہذا حکمائے اشراقیین وجوگیانِ ہند بدان متمتع می شدند واین کمالات از نظر اعتبار اہل اللہ ساقط است بجوز ومویز نمی خرند دفع رزائلِ نفس و قتل شیطان ووسواس بے طور سنت ممکن نیست ؎

محال است سعدی کہ راہِ صفا   توان رفت جز در پئے مصطفٰے

صلے اللہ علیہ وسلم۔

اگر کسے گوید کہ اگر ہمچنیں باشد پس باید کہ در سلاسل کہ ریاضتِ شاقہ استعمال کنند کسے بمرتبۂ ولایت نرسد واین باطل است گفتہ شود کہ اولیاء اللہ ہمہ تابعانِ سنت اند۔ بعضے ازان در متابعت فوقیت دارند بر بعضے واگر بدعت راہ یافتہ در بعضے اعمال آنہا راہ یافتہ پس آن بعضے اعمال اگر موجبِ ازدیادِ قرب نباشند دیگر اعمال موافق سنت وصحبت مشائخ مکمل آنہا را دستگیری می کند وبدرجہ کمال میرساند۔ علاوہ آنکہ آنچہ بدعت در بعضے اعمال آنہا راہ یافتہ بنا بر خطاءِ اجتہادیست ومجتہد مخطی معذور است ویک درجہ ثواب دارد ومجتہد مصیب دو درجہ ثواب دارد واگر چنین نباشد عافیت بر فقہا بلکہ بر تمام عالم تنگ می شود واللہ تعالیٰ اعلم۔

فصل در تاثیر مشایخ۔ بدانکہ ناقص وکامل ہر دو از صحبت کامل تر از آنہا اخذِ فیض میکنند انبیاء مثل حضرت یوشع بن نون ومانند آن از جنابِ اولوالعزم مثل

حضرت موسیٰ علیہ السلام اخذ فیض میکردند

مسئلہ۔ ناقصان را حصول ولایت نشود مگر بہ تاثیر صحبت کاملان چراکہ تنہا عبادت آنہا مثمر ولایت نمی تواند شد چنانچہ بالا گذشت و جذب مطلق کہ آن را اجتبا گویند درحق شان متصور نیست برائے عدمِ مناسبت او با حق تعالے پس حصول فیض از حق سبحانہ تعالیٰ درحق عوام متصور نیست مگر بتوسط شخصے کہ در باطن مناسبت با خدا و در ظاہر مناسبت با بندگان داشتہ باشد و آن رسول اللہ است یا نائب او۔ بدون نائب مناسبت ظاہری باستفیضان وصول فیض متعذر است حق تعالے می فرماید لَوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا ۝ یعنی اگر بودے در زمین فرشتگان کہ میرفتند قرار گرفتندگان ہر آئینہ می فرستادیم برآنہا از آسمان فرشتہ را بعنوان رسالت ولہذا بعد وفات رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم از قبر شریف فیض نمی تواند رسید لِعَدَمِ الْمُنَاسَبَةِ الصُّوْرِيَّةِ پس وسطہ دیگرے باید نائب پیغمبر و وارث او و قال علیہ السلام اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ علماء ظاہر و باطن وارثان پیغمبران اند۔

مسئلہ۔ بعد از انکہ شخصے بمرتبۂ کمال رسد او را از جنابِ الٰہی بے واسطہ فیض می تواند رسید و از عبادات ہم ترقیات می توان کرد حق تعالے می فرماید وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ یعنی سجدہ کن و با خدا نزدیکی جو و از قبر شریف رسول کریم و از قبور اولیار ہم اخذ فیوض می توان کرد۔

مسئلہ مقصود اصلی از ارسالِ رسل ہمیں تاثیر صحبت است چراکہ مسائل فقہ و عقائد از ملائکہ ہم استفادہ می توان کرد چنانچہ حدیث جبریل دلالت میکند کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ هٰذَا جِبْرِيْلُ جَاءَكُمْ لِيُعَلِّمَكُمْ دِيْنَكُمْ این جبریل است آمدہ پیش شما تا بیاموزد شمارا دین شما پس بر مناسبت

تامہ موقوف نیست مگر تاثیرِ صحبت کہ مثمرِ ولایت است ولہذا رسل از بشر آمدند حق تعالےٰ می فرماید لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِكُمْ ہر آئینہ آمد شمارا رسول از جنسِ شما و فرمود لَوْ كَانَ فِی الْاَرْضِ مَلٰٓئِكَةٌ یَّمْشُوْنَ الآیہ۔

مسئلہ بعضے کسان را کہ استعداد بسیار قوی دادہ است گاہ باشد کہ از رُوحِ پیغمبر یا از رُوحِ کسے ولی او را فیض رسد و بمرتبہ ولایت رساند و آن را اویسی گویند چراکہ اویس قرنی بے دریافت صحبت سید البشر صلے اللہ علیہ وسلم اخذ فیض از آنجناب کردہ

مسئلہ ریاضت تنہا بے تاثیر صحبت برائے ازالہ رزائل نفس وحصولِ ولایت کفایت نمی کند و تاثیر صحبت انبیار کہ بالاصالۃ کمالات ولایت و کمالات نبوت نیز حاصل میدارند و تاثیر صالح کسانیکہ بہ تبعیت کمالات نبوت دارند چنانچہ اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ہم برائے دفع رزائل نفس وحصولِ ولایت کفایت میکند لیکن نہ بآن مشابہت کہ دریک دو صحبت کفایت کند بلکہ در مدتے تاثیر صحبت دیگر اولیاء بدون ریاضتِ مرید تنہا کفایت نمی کند کہ اگر فقط جذب از کسے ولی بدست آید بدون ریاضت و سلوک آن است۔

فائدہ۔ جذبِ الٰہی کہ بے واسطہ انبیار علیہم السلام است اجتباء صرف است ہمچنین آنچہ بواسطہ انبیاء است و آنچہ بواسطہ اولیاست ہدایت صرف است کہ موقوف است بر نیابت و آنچہ بواسطہ ارباب کمالات نبوت است اصحاب باشند یا غیر آن اجتباست کہ دران بوے ہدایت است یا ہدایت است کہ دران بوے اجتباست۔ اول را مرادیت و ثانی را مریدیت گفتن لائق است وَاللّٰهُ یَجْتَبِیْۤ اِلَیْهِ مَنْ یَّشَآءُ وَیَهْدِیْۤ اِلَیْهِ مَنْ یُّنِیْبُ حق تعالےٰ اجتبا میکند ہر کرا می خواہد یعنی بدونِ سعی او برگزیدہ میکند و ہدایت میکند کسے را کہ

رجوع می آرد۔

مسئلہ۔ جذب مطلق کہ عبارت است از اجتبا چنانچہ انبیاء را می باشد بسبب مناسبت با مبدأ فیاض اولیا را ہم دست مید ہد لیکن بعد حصول مناسبت تام با حق تعالےٰ چراکہ مانع از جذب مطلق عدم مناسبت بود و آن بمناسبت متبدل شد پس معلوم شد کہ صوفی چون بسیر مریدی واصل شود و دیگر منازل طے کردہ بمقام محبوبیت رسد و بمتابعت رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم محبوب خدا گردد و درین وقت اجتباء او بہ نیابت موقوف نباشد پس ازان آنچہ ترقیات او را خواہد شد بسیر مرادی خواہد شد۔

مسئلہ گاہ باشد کہ اجتبا و جذب مطلق مرید را دست دہد و پیر او را دست ندادہ باشد پس درین صورت مرید از پیر افضل شود۔ مرآد رومی از شیخ تاج الدین روایت کردہ کہ گفت کہ گاہ باشد کہ حق تعالےٰ جذب کند بندہ را بسوئے خود و ہیچ استادے را بروے نگذارد۔ از حسن پرسیدند کہ مرشد تو کیست فرمود پیش ازین عبد السلام بن مشیش بود اکنون دہ دریاست و پنج در آسمان است و پنج در زمین است۔ از ابن مشیش پرسیدہ شد کہ مرشد تو کیست گفت پیش ازین حماد و باس بود اکنون اندو دریا یخورم دریائے نبوت و دریائے فتوت۔

مسئلہ۔ ہرچند مرید از پیر افضل شود لیکن حق تربیت شیخ برگردن او باقی است

فائدہ۔ چون مذکور شدہ کہ ترقی در قرب از سہ چیز است برکاتِ عبادات و تاثیر مشائخ و جذب مطلق پس باید دانست کہ از برکات عبادات قوت و وسعت در اقربیت حاصل می شود لیکن در یک مقام و ترقی از مقامے بمقامے یعنی از ولایتِ صغریٰ بولایت کبریٰ و ازان بولایتِ علیاء و از انجا بکمالات نبوت نتواند شد و از تاثیر صحبت ترقی از مقامے بمقامے حاصل می شود تا مقام شیخ و از جذب مطلق ترقیات از مقامے بمقامے

الی ماشاء اللہ تعالیٰ دست میدہد واللہ تعالیٰ اعلم۔

فصل در استعداد۔ بدانکہ حق سبحانہ تعالیٰ در انسان استعداد قرب و معرفت خود نہادہ و آن استعداد مستلزم ہدایت بالفعل است قال اللہ تعالیٰ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْٓ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ ثُمَّ رَدَدْنٰہُ اَسْفَلَ سٰفِلِیْنَ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ یعنی ہر آئینہ پیدا کردیم انسان را در بہترین حقیقت یعنی استعداد کمالات دارد بیشتر رد کردیم او را پائین تر از پائین تا آنکہ مثل خود را یا ناچیز تر از خود را عبادت کند مگر کسے کہ ایمان آورد و عمل صالح کرد قال علیہ السلام مَا مِنْ مَوْلُوْدٍ اِلَّا وَیُوْلَدُ عَلَی فِطْرَۃٍ ثُمَّ اَبَوَاہُ یُھَوِّدَانِہٖ الحدیث لیکن افراد انسانی در کیفیت استعداد مختلف اند قال علیہ السلام اَلنَّاسُ مَعَادِنُ کَمَعَادِنِ الذَّھَبِ وَالْفِضَّۃِ خِیَارُکُمْ فِی الْجَاھِلِیَّۃِ خِیَارُکُمْ فِی الْاِسْلَامِ اِذَا فَقِھُوْا پس چنانچہ در معادن اختلافست کہ اہلیت ذہب در معدن آہن و نحاس نیست و اہلیت آہن در معدن ذہب نیست۔ ہمچنین افراد انسانی قابلیات متغائرہ دارند قال اللہ تعالیٰ:۔ وَقَدْ خَلَقَکُمْ اَطْوَارًا یعنی بدرستیکہ خدا شما را بر چند طور پیدا کرد و این کیفیات ناشی اند از صفات نفس و عناصر از شدت و ضعف و مانند آن و ہدایت و ضلالت ہر دو جائے ظاہر می شود خِیَارُکُمْ فِی الْجَاھِلِیَّۃِ خِیَارُکُمْ فِی الْاِسْلَامِ بران دلالت می کند۔ صدیق اکبر تعجب کرد و در حق عمر فرمود اَخْیَارٌ فِی الْجَاھِلِیَّۃِ وَخَوَّارٌ فِی الْاِسْلَامِ

و نوعے دیگر است بسبب در اختلاف استعداد انسانی کہ حرفے او ظلال اسمائے الٰہی اند با ظلال یک مرتبہ یا دہ مرتبہ یا صد مرتبہ اِلٰی مَا یَعْلَمُہُ اللہُ تعالیٰ و نیز بعضے ظلال اسم الہادی اند و بعضے ظلال اسم المضل۔ این نوع استعداد مستلزم ہدایت و ضلالت است ہر کہ مبدءِ تعین او ظل اسم الہادی است ہر آئینہ بہدایت

خواہد رسید وہر کہ مبدأ تعین او ظل اسم المضل است او ہر آئینہ گمراہ خواہد بود لیکن از بودن مبدء تعین شخص ظلال اسم الهادی لازم نیست کہ بدرجۂ ولایت رسد اما ہر کرا حق تعالےٰ بفضل خود بمرتبہ رساند آن زمان تفرقہ مراتب بسبب قرب و بُعد ظلی کہ مبدء تعین اوست باصل ظاہر خواہد شد ہر کرا مبدء تعین اعلیٰ واقرب باشد ولایتِ او اشرف خواہد بود صدیق را چون مبدء تعین دائرۂ ظلال نقطہ اعلیٰ بود آنحضرت در مرتبہ ولایت ہم اسبق و اشرف آمدہ۔

مسئلہ ثمرۂ اختلاف استعدادات بنوع ثانی یعنی باعتبار مبادی تعینات در ولایت ظاہر می شود خصوصًا در ولایت صغریٰ وثمرۂ اختلاف بنوع اول در جمیع مقامات ظاہر می شود چراکہ معاملہ بالطائف عالم امر وفیوض مبادی تعینات در ولایت صغریٰ است و چیزے ازان در ولایت کبریٰ ہم و در اکثر دوائر ولایت کبریٰ معاملہ بانفس است و در ولایت علیا باعناصر سہ گانہ و در کمالات نبوت باعنصر خاک وما فوق آن ہیئت وحدانی واللہ اعلم۔

مسئلہ ممکن است کہ بعضے اولیا از بقیہ طینت بعضے انبیاء پیدا شدہ باشند وہم از طینت اکرم رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم پیدا شدہ باشند۔

سوال۔ این معنی معقول نمی شود چراکہ ہر کس از نطفۂ والدین خود پیدا می شود۔

جواب۔ اکثر چیز ہا ہستند کہ بعقل انسان ثابت نمی تواند شد از شرع ثابت می شود یا کشف والہام چنانچہ نفس ولایت کہ عبارت از قرب بیچون است امام محی السنتہ بغوی رحمۃ اللہ علیہ در تفسیر معالم التنزیل در تفسیر کریمہ:۔ مِنْهَا خَلَقْنٰكُمْ وَفِيْهَا نُعِيْدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً اُخْرٰى۔

قول عطائے خراسانی ذکر کردہ کہ گفتہ نطفہ کہ در رحم قرار می گیرد فرشتہ پارۂ خاک می آرد از مکانے کہ دران دفن کردہ خواہد شد پس در نطفہ می اندازد پس از خاک و نطفۂ آدمی پیدا می شود۔ وخطیب از ابن مسعود رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ رسول اللہ

صلے اللہ علیہ وسلم فرمود مَا مِنْ مَوْلُوْدٍ اِلَّا وَفِیْ سُرَّتِہٖ مِنْ تُرْبَتِہِ الَّتِیْ یُوْلَدُ مِنْھَا فَاِذَا رُدَّ اِلٰی اَرْذَلِ عُمُرِہٖ رُدَّ اِلٰی تُرْبَتِہِ الَّتِیْ خُلِقَ مِنْھَا یُدْفَنُ فِیْھَا وَاِنِّیْ وَاَبَابَکْرٍ وَعُمَرَ خُلِقْنَا مِنْ تُرْبَۃٍ وَّاحِدَۃٍ وَفِیْھَا نُدْفَنُ یعنی نیست ہیچ مولود مگر آنکہ در ناف او خاکے است کہ ازان پیدا شدہ بود پس چون بارزل عمر یعنی بوقت مرگ رسد باز گردانیدہ شود بہمان خاک کہ ازان پیدا شدہ بود و دفن کردہ شود دراں۔ بدرستیکہ من و ابوبکر و عمر از یک خاک پیدا شدہ ایم و یکجا مدفون خواہیم شد۔ میرزا محمد بدخشانی رحمۃ اللہ علیہ گفتہ کہ این حدیث را شواہد اند از ابن عمر و ابن عباس و ابوسعید و ابوھریرہ۔ بعضے را بعضے قوت میدہد۔

وقتیکہ در شرح صحیح بخاری در کتاب جنایز قول ابن سیرین آوردہ کہ گفت اگر قسم یاد کنم صادقم و شک ندارم درانکہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم و ابوبکر و عمر از یک طینت پیدا شدہ اند۔ و رسول کریم عبداللہ بن جعفر را فرمود کہ تو از طینت من پیدا شدۂ و پدر تو با فرشتگان در آسمان طیران میکند و جائز است کہ خاکے کہ حق تعالٰی برائے پیغمبری مہیا کردہ باشد و از بدو خلقت زمین آن را یا انوار برکات و نزول رحمت پرورش کردہ باشد از جملہ آن چیزے بقیہ ماندہ باشد کہ خمیر مایہ شخصے از اولیاء شود۔ این امر عقلاً محال نیست و از شرع مستفاد و از کشف ثابت می شود و این را در اصطلاح اصالت گویند و صاحب اصالت در نظر کشفی چنان بنظر می درآید کہ گویا جسد او مرصع است از جواہر و اجساد دیگران از آب و گل

مسئلہ۔ اصالت ہر چند موجب فضل است اما افضلیت صاحب اصالت برکسانیکہ فضیلت شان باجماع ثابت است لازم نمی آید۔ نمی بینی کہ عبداللہ ابن جعفر

بموجب نص حدیث صاحبِ اصالت است حالانکہ عثمان و علی و حسن و حسین رضی اللہ عنہم از وے افضل اند باجماع۔

مقامِ پنجم در مقاماتِ قربِ الٰہی۔ بدانکہ حق سبحانہ و تعالےٰ موصوف است بصفاتِ وجودیہ حقیقیہ و اضافیہ و صفات سلبیہ و اسمائے حسنیٰ چنانچہ قرآن و حدیث بدان ناطق است واز کشفِ اولیا ثابت است کہ اسمائے و صفاتِ الٰہی را ظلال اند و اسما و صفات الٰہی مبادی تعینات انبیاء و ملائکہ اند و ظلال مبادی تعینات دیگران اند اگر کسے گوید کہ عقل و شرع تجویز نمی کند کہ اسما و صفاتِ الٰہی را ظلال باشند۔ خود مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ در مکتوب صد و بست و دوم از جلد ثالث نوشتہ اند کہ واجب تعالےٰ را ظل نبود کہ ظلِ مُوہم تولید مثل است و مُنبئ از شائبہ عدم کمال لطائف اصل۔ ہرگاہ محمد صلے اللہ علیہ وسلم را از لطافت ظل نبود خدائے محمد را چگونہ ظل باشد۔ جواب گفتہ شود کہ مراد از ظلال نہ آنست کہ عوام آنرا فہمند بلکہ مراد آنست کہ لطائف اند از مخلوقات الٰہی کہ آن را نسبت تام است با اسما و صفاتِ الٰہی کہ بدان مناسبت واسطہ می شوند برائے رسانیدن فیض وجود و توابع وجود از اسما و صفات الٰہی با عالمیان بدین مناسبت آن را بنا بر مسامحت ظل گفتہ می شود یا در حالتِ سکر ظل دانستہ می شود چنانچہ حضرت مجدد در ہمان مکتوب نوشتہ اند کہ این قسم علوم اگر اثبات نسبت نماید در میان واجب تعالےٰ و ممکن کہ شرع مابہ ثبوت آن وارد نشدہ است ہمہ از معارفِ سکریہ است۔ موجود در خارج بالذات و بالاستقلال حضرت ذات است و صفات ثمانیہ حقیقیہ او تعالےٰ و تقدس ماسوائے آن ہرچہ باشد بایجاد او تعالےٰ موجود گشتہ است و ممکن و مخلوق و حادث است و ہیچ مخلوق ظلِ خالق نیست۔ این علم ظلیت عالم سالک را در راہ بسیار بکار می آید و کشان کشان باصل می برد۔

و فقیر گوید آنچہ در حدیث وارد شدہ است اِنَّ لِلّٰهِ تَعَالٰی سَبْعِیْنَ اَلْفَ حِجَابٍ مِّنْ نُّوْرٍ وَّ ظُلْمَةٍ لَوْ كَشَفَ لَاَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهٖ مَا انْتَهٰى اِلَيْهِ بَصَرُهٗ مِنْ خَلْقِهٖ۔ یعنی بدرستیکہ برائے خدائے تعالےٰ ہفتاد ہزار حجاب اند از نور و ظلمت اگر دُور می شدند آن حجابہا ہر آئینہ می سوخت روشنی روئے او با نتہائے بصر او از خلق او۔ و حدیثے دیگر نیز مسلم روایت کردہ است حِجَابُهُ النُّوْرُ لَوْ كَشَفَ لَاَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهٖ مَا انْتَهٰى اِلَيْهِ بَصَرُهٗ مِنْ خَلْقِهٖ یعنی حجاب او تعالےٰ نور است اگر دُور می شد ہر آئینہ می سوخت روشنی روے او بانتہاے بصر او از خلق او و در حدیثے دیگر آمدہ است کہ جبریل گفت :۔ یَا مُحَمَّدُ دَنَوْتُ مِنَ اللّٰهِ دُنُوًّا مَا دَنَوْتُ مِنْهُ قَطُّ فَقَالَ كَيْفَ كَانَ يَا جِبْرِيْلُ قَالَ كَانَ بَيْنِيْ وَ بَيْنَهٗ سَبْعُوْنَ اَلْفَ حِجَابٍ مِّنْ نُّوْرٍ۔ یعنی اے محمد نزدیک شدم من از خدا بحدیکہ گاہے نزدیک نشدہ بودم او را بن چنین۔ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم فرمود کہ چگونہ بود اے جبریل گفت کہ میان من و او ہفتاد ہزار پردہ از نور بود۔ شاید کہ مراد ازین حجاب ہمیں ظلال باشند یعنی اگر خلقت ظلال نبودے عالم معدوم شدے لِغِنَاءِ ذَاتِهٖ تَعَالٰی عَنِ الْعَالَمِیْنَ۔ یعنی بسبب بے پروا بودن ذات او از عالمیان و لفظ سبعون در کلام عرب برائے کثرت می آید

و آنچہ در حدیث حجب نور و ظلمت وارد شدہ موید قول صوفیان است کہ مبادی تعینات مومنین حجب نورانی اند کہ ظلال اسم الہادی اند و مبادی تعینات کفار حجب ظلمانی اند کہ ظلال اسم المضل اند غوث الثقلین می فرماید ؎

خَرَقْتُ جَمِيْعَ الْحُجُبِ حَتّٰى وَصَلْتُ اِلٰى ۔۔۔ مَقَامٍ لَقَدْ كَانَ جَدِّیْ فَادْنَانِیْ

یعنی دریدم تمام حجابہا تاکہ رسیدم من جائیکہ بود جد من پس نزدیک کرد مرا تا آنکہ تجاوز کردم از جمیع مراتب ظلال کہ ولایت صغریٰ ازان عبارت است و رسیدن بمبدء تعین

محمد صلے اللہ علیہ وسلم کہ در مرتبہ صفاقست کہ آن را ولایت کبریٰ نامند۔

سوال۔ اسما و صفات الٰہی و ظلال آنہا را چرا مبدء تعین انسان می گویند۔

جواب۔ چون دانستہ شد کہ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ پس برائے آن صفات و ظلال برائے رسانیدن فیض الٰہی از وجود و توابع وجود واسطہ می شود

سوال۔ تعین ہر شخصے فرع وجود اوست باہمیں وجہ چنانچہ در حلقہ مقر راست پس اسما و صفات بانفسہا مبادی تعینات عالم می توانند شد پس وجود ظلال چہ در کار است واگر مبادی تعینات نمی توانند شد پس مبادیٔ تعینات انبیأ و ملائکہ چگونہ شدند۔

جواب۔ آنکہ مبادی تعینات می توانند شد لیکن در پیدائش ظلال و ساختن آن واسطہ برائے رسانیدن فیض حکمتے خواہد بود واللہ تعالےٰ اعلم۔ اگر تمام مبادی تعینات صفات و اسما بانفسہا می بودند۔ تمام عالم در رنگ انبیاء و ملائکہ معصوم می بودند و مقتضائے ذات ہر یک جذب مطلق می بود و مقتضائے صفات جلالی و جمالی آن بود کہ بعضے مومن باشند و بعضے کافر و بعضے صالح و بعضے فاسق تا آثار رحمت و قہر وغیرہ صفات ہم بمنصۂ ظہور آید۔ قال اللہ تعالےٰ :۔ وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَیْنَا کُلَّ نَفْسٍ هُدٰىهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّیْ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِیْنَ ○ یعنی اگر میخواستیم ہر آئینہ میدادیم ہر کس را ہدایت او ولیکن ثابت شدہ است تقدیر از من ہر آئینہ پر خواہم کرد جہنم از جنیان و آدمیان

فائدہ۔ تفاوت در مبادی تعینات انبیاء و ملائکہ آنست کہ در صفات الٰہی دو اعتبار جاریست۔ یکے جہت وجود شان فی انفسہا۔ دوم جہت قیام شان بذات حق تعالےٰ۔ پس صفات از جہت اول مربی انبیاء اند و بجہت ثانی مربی ملائکہ اند پس ولایت ملائکہ نسبت بولایت انبیا اعلےٰ و اقرب است بسوئے خدائے تعالےٰ

لیکن ملائکہ را از مقام خود ترقی نیست کہ مفہوم کریمہ وَمَا مِنَّا اِلَّا لَہٗ مَقَامٌ مَّعْلُوْمٌ یعنی نیست کسے از ما یعنی ملائکہ مگر آنکہ او را مقام است معلوم کہ ترقی ازان نیست و انبیاء را ترقیات است ہم بمقام ملائکہ و ہم بالاتر ازان کہ کمالات نبوت و رسالت و کمالات اولوالعزم اند الی غیر ذالک ازین جہت انبیاء از ملائکہ افضل گشتند۔ چنانچہ عقیدہ اہل حق است چون این ہمہ تمہید مذکور شد۔

پس بدانکہ بسبب ریاضت و عبادت و متابعت صاحب شریعت صلے اللہ علیہ وسلم و تاثیر صحبت آن سرور علیہ الصلوٰۃ بے واسطہ یا بواسطہ کثیرہ چون صوفی از مقام خود در اقربیت حق سبحانہ تعالے ترقی میکند با آنکہ آن صوفی را با جناب الٰہی آنقدر قرب بہم رسد کہ اصل او راست یعنی ظل را کہ مبدء تعین اوست آن زمان بر صوفی در اصطلاح اطلاق ولی کردہ می شود و مراتب قرب ہر چند بیچون و بیچگون اند لیکن در عالم مثال تمام عالم بصورت دائرہ بنظر کشفی می در آید و آن را عالم امکان می گویند و عرش مجید بصورت قطر دائرہ بنظر می آید و در قوس تحتانی عناصر اربعہ و نفس مشہود میگردد و لطائف پنجگانہ عالم امر در قوس فوقانی ظاہر می شود و از گذشتن آن ظلال اسماء و صفات ہم بصورت دائرہ مشہود می شود و صوفی خود را در عالم مثال می بیند گویا سیر می کند و ترقی می نماید تا بحدیکہ در دائرہ ظلال داخل می شود و با اصل خود می رسد و در رنگ اصل می یابد و بوجود اصل باقی می بیند و خود را دران فانی و مستہلک می بیند بقسمے کہ از خود ہیچ عین و اثر نمی یابد و بوجود اصل باقی می بیند۔ و این سیر را در اصطلاح سیر الی اللہ گویند و این دائرہ ظلال دائرہ ولایت صغریٰ و ولایت اولیا باشد۔

اکثر اولیاء ہمیں ظلال را دائرہ صفات گفتند۔ و صفات را عین ذات دانستند در حالت سکر با نا الحق قائل شدہ اند۔ بعد ازان چون از مبدء تعین خود ترقی کردہ در دائرہ ظلال سیر واقع شود آن سیر را سیر فی اللہ می گویند و در حقیقت این

سیر الی اللہ است

فائدہ۔ بدان اے برادر کہ ہر چند صفات حقیقیہ حق تعالیٰ ہفت اند یا ہشت اند چنانچہ علمار کلام بدان تکلم کردہ اند اما جزئیات آن صفات وغیرہا نہایت ندارند اسماً حسنے بعبارتے بودند در آن احادیث دیگر اسماء و در توریت ہزار اسم مذکور شدہ۔ اما در آن منحصر نباید دانست کہ نہایت ندارند حق تعالیٰ می فرماید:۔ وَلَوْ اَنَّ مَا فِي الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَّالْبَحْرُ يَمُدُّهٗ مِنْ بَعْدِهٖ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللّٰهِ۔ یعنی اگر تمام اشجار زمین قلم ہاشوند و دریا و ہفت دریا دیگر اینچنین سیاہی باشند کلمات الٰہی بپایان نرسند یعنی کلمات مدح کہ بر صفات و کمالات دارند تمام نشوند چنانچہ سعدی گفتہ ؎

نہ حسنش غایتے دارد نہ سعدی را سخن پایان　　بمیرد تشنہ مستسقی و دریا ہمچنان باقی

چنانچہ صفات حق تعالیٰ غیر متناہی اند ظلال صفات ہم غیر متناہی اند حق تعالیٰ می فرماید ایہ۔ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ ۔ یعنی ہر چہ نزد شما است فانی است و ہر چہ نزد خدا است باقی است پس اگر در ولایت صغریٰ و مراتب ظلال کسے بتفصیل سیر کند ابدالاباد منقطع نشود لیکن ہر کس در مراتب ظلال ہر قدر کہ در حق او مقدر است سیر می کند و نیز ظل را ظلے باشد و آن را ظلے دیگر در مرتبہ ثانیہ و ثالثہ و رابعہ الی ماشاء اللہ می باشد۔ صوفی در مرتبہ ترقی عروج کردہ با اصل خود میرسد و در آن فانی می شود و ازان ترقی کردہ در اصل آن فانی می شود ہمچنین بہر ظل کہ میرسد خود را در آن فانی و مستہلک می بیند و بوجود آن باقی مے نماید۔ ہمین است معانی بیت مولانائے رومی کہ گفتہ ؎

ہفصد و ہفتاد قالب دیدہ ام　　ہمچو سبزہ بارہا روئیدہ ام

بعد ازان اگر عنایت شامل حال صوفی شود ازان جا عروج واقع شود و بمتابعت

پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم دخول در دائرۂ اسماء و صفات میسر گردد کہ اصل این دائرہ ظلال است و سیر بچہ در آن واقع شود سیر فی اللہ خواہد بود و شروع در ولایت کبرے خواہد بود کہ ولایت انبیا علیہم السلام است۔ دیگران را بہ تبعیت این دولت رسیدہ ہر کرا رسیدہ نہایت عروج لطائف پنجگانۂ عالم امر نہایت این دائرہ است۔ بعد ازان بمحض فضل الٰہی جل شانہٗ ازین مقام عروج واقع شود۔ سیر دائرۂ حصول اینہا خود بود و اگر گذشت آن دائرۂ اصول و بعد از طے آن دائرہ فوقانی ظاہر می شود حضرت مجدد الف ثانی می فرمایند کہ چون غیر قوسے ظاہر نشدہ بہمان قوس اختصار کردہ اند درین سرے خواہد بود کہ بر آن اطلاع نہ بخشیدند و این اصول سہ گانہ اسماء و صفات کہ مذکور شدند مجرد اعتبارات اند در حضرت ذات تعالےٰ و تقدس حصول کمالات این اصول سہ گانہ مخصوص بنفس مطمئنہ است و حصول اطمینان نفس ہمدرین موطن میسر گردد و درہمین مقام شرح صدر حاصل می شود و سالک باسلام حقیقی مشرف میگردد و نفس مطمئنہ بر تخت صدر جلوس می فرماید و بمقام رضا ارتقامی نماید این موطن منتہائے ولایت کبریٰ انبیاء است۔

حضرت مجدد می فرمایند کہ چون سیر تا باین جا رسانیدم متوہم شد کہ کار تمام شد ندا دادند کہ این ہمہ تفصیل اسم الظاہر شد کہ یکبازوئے طیران است و اسم الباطن متعلق از مبادی تعینات ملاء اعلےٰ است و شروع درین سیر نمودن قدم نہادن است در ولایت علیاء ولایت ملائکہ۔ حضرت مجدد می فرمایند کہ بعد از حصول دو جناح اسم الظاہر و اسم الباطن چون طیران واقع شد معلوم شد کہ ترقیات بالاصالت نصیب عُنصر ناری است و عُنصر ہوائی و عُنصر آبی کہ ملائکہ را ازین عنصر سہ گانہ نصیب است چنانچہ وارد شدہ کہ بعضے از ملائکہ از نار و ثلج مخلوق اند و تسبیح شان سُبحَانَ مَنْ جَمَعَ بَیْنَ النَّارِ وَالثَّلْجِ است۔

وفوق آن بفضل الہی چون سیر واقع شود شروع در کمالات نبوت خواہد بود حصول این کمالات مخصوص انبیأ است علیہم السلام وناشی از مقام نبوت است کمال تابعان انبیاء را نیز بہ تبعیت ازان کمالات نصیب است ودرمیان لطائف انسانی حظ وافر ازین کمالات بعنصر خاک است وسائر عناصر ولطائف عالم خلق وعالم امر تابع آن ہستند وچون این عنصر مخصوص بہ بشر است خواص بشر از خواص ملائکہ افضل گشتند کمالات جمیع ولایت صغریٰ وکبریٰ وعلیا ہمہ ظلال کمالات نبوت وشبح ومثال آنست در دائرہ کمالات نبوت چون بمرکز میسر شوند آن مرکز بصورت دائرہ ظاہر می شود وآن دائرہ کمالات رسالت است کہ بالاصالت بانبیاء مرسل مخصوص است دیگر ہر کرا میسر شود بطفیل وتبعیت میسر شود وچون بمرکز آن دائرہ ثانی رسیدہ می شود آن مرکز ہم بصورت دائرہ ظاہر می شود کہ آن دائرہ کمالات اولوالعزم است عالی است از مشالیت انبیاء اولوالعزم را چون این منصب دہند قیام اشیا بوے باشد بعضے صاحب دولتان از اولیا باشند کہ بہ تبعیت انبیاء این منصب بوے عطا می شود۔

حضرت مجدد می فرمایند کہ چون این سیر بانجام رسانیدم مشہود گشت کہ اگر بالفرض قدم دیگر در سیر افزاید در عدم محض خواہد افتاد إِذْ لَيْسَ وَرَاءَهُ إِلَّا الْعَدَمُ الْمَحْضُ اے فرزند ازین ماجرا در تو ہم نیفتی کہ عتقاد در شکار آمد فَهُوَ سُبْحَانَهُ بَعْدُ وَرَاءَ الْوَرَاءِ ثُمَّ وَرَاءَ الْوَرَاءِ یعنی حق تعالیٰ ہنوز وراء الوراء پس وراء الوراء است این ورائیت نہ باعتبار حجب است چہ حجب تمام مرتفع گشتہ بلکہ باعتبار ثبوت عظمت وکبریائی است کہ مانع ادراک است فَهُوَ سُبْحَانَهُ أَقْرَبُ فِي الْوُجُودِ وَأَبْعَدُ فِي الْوِجْدَانِ۔ یعنی حق تعالیٰ در وجود قریب تر است ودر ادراک بعید تر بعضے مکمل مرادان باشند کہ درون سرادقات عظمت وکبریائی بطفیل انبیأ

علیہم السلام ایشان را جاد ہند و محرم بارگاہ سازند فعُومِلَ مَعَھُمْ مَا عُومِلَ این معاملہ مخصوص بہیئت وحدانی انسانست کہ از مجموعہ عالم خلق و عالم امر ناشی گشتہ مع ذالک رئیس درین موطن سیر عنصر خاک است کمالات این مقامِ مخصوص بہیئت وحدانی است این چنین کس بعد قرون متطاولہ ہزارہا سالہ پیدا می شود و ظہور سُرادقات عظمت و کبریائی متعلق بحقیقت کعبۂ ربانی است۔

حضرت مجدد می فرمایند بعد از مرتبہ علیاء نور صرف کہ آن را این فقیر حقیقتِ کعبۂ ربانی یافتہ مرتبہ الیست بس عالی کہ حقیقتِ قرآن است کعبہ بحکم قرآن قبلہ آفاق شدہ حضرت شیخ سیف الدین می فرمودند کہ علامت انکشاف انوار قرآن مجید غالباً ورودِ ثقلی بر باطن عارف است گویا کریمہ اِنَّا سَنُلْقِیْ عَلَیْكَ قَوْلًا ثَقِیْلًا بدرستیکہ ما بر تو نازل کنیم کلامِ ثقیل ایما باین معرفت دارد۔

حضرت مجدد می فرمایند کہ فوق این مرتبہ مقدسہ مرتبہ الیست بس عالی کہ حقیقت صلوٰۃ است تواند بود کہ ایما باین حقیقتِ صلوٰۃ رفتہ باشد آنچہ در قصۂ معراج آمدہ کہ قِفْ یَا مُحَمَّدُ فَاِنَّ اللّٰہَ یُصَلِّیْ۔ یعنی باش اے محمد کہ خدا نماز می گذارد یعنی عبادتیکہ شایان مرتبہ تجرد و تنزہ بود دیگر از مراتب وجود صادر گردد فَھُوَ الْعَابِدُ وَھُوَ الْمَعْبُوْدُ۔ درین مرتبہ کمال وسعت و انتیاز بیچونست۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ می فرمایند کہ استلذاذیکہ در حین ادائے صلوٰۃ است نفس را در آن حظے نیست و در عین التذاذ در نالہ و فغانست و رتبہ نماز در دنیا رتبہ رویت است در آخرت حضرت مجدد می فرمایند کہ دولت رویت کہ سرور عالمیان را در شب معراج و بہشت یسر شدہ بود در دنیا در نماز میسر می شد و لہذا فرمود اَلصَّلٰوۃُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ و فرمود اَقْرَبُ مَا یَکُوْنُ الْعَبْدُ مِنَ الرَّبِّ فِی الصَّلٰوۃِ۔

حضرت عروۃ الوثقیٰ می فرمایند ہرچند در دنیا رویت نیست اما کالرویت

است یعنی در نماز۔ حضرت مجددی فرمایند مرتبہ مقدسیں کہ فوق حقیقت صلوٰۃ
است استحقاق معبودیت صرف است و آن فوق را ثابت است۔ در آن موطن
وسعت نیز کوتاہی می نماید اگرچہ بیچون باشد اقدام تحمل انبیائے و اکابر اولیاء علیہم
السلام را سیر تا نہایت مقام حقیقت صلوٰۃ است و فوق این مقام معبودیت صرف
است کہ ہیچ کس را از ان دولت میسر نیست لیکن الحمد للہ سبحانہ کہ نظر را از انجا
منع نہ فرمودہ اند و بقدر استعداد گنجائش دادہ ع بلا بودے اگر این ہم نہ بودے
و حقیقۃ کلمہ لا الہ الا اللہ درین موطن محقق می گردد و معنی لا الہ الا اللہ نسبت بحال
منتہیان لا معبود الا اللہ۔ چنانچہ در شرع معنی این کلمہ قرار یافتہ و لا موجود و لا وجود و
لا مقصود گفتن انسب بمبتدیان اوسط است و لا مقصود فوق لا موجود و لا وجود است
و فوق آن لا معبود الا اللہ درین مقام ترقی در نظر وحدت بصر وابستہ بعبادت
صلوٰۃ است نہ عبادت دیگر مگر در تکمیل صلوٰۃ مدد فرماید و نقص آن را
تلافی کنند۔

فصل در ولایت صغریٰ۔ اکثر اولیاء کہ سوائے یک مقام ولایت کہ
حضرت مجدد رضی اللہ عنہ آن را ولایتِ صغریٰ می نامند۔ چون دیگر مقام ثابت نمیکنند
تعین اوّل کہ آن را بوحدت تعبیر می کنند و مرتبہ اجمال و حقیقت محمدی میگویند و تعین
ثانی کہ بوحدانیت تعبیر می کنند۔ و مرتبہ تفصیل و حقائق ممکنات میگویند در ہمان مقام
اثبات می نمایند۔ و حضرت مجدد رضی اللہ عنہ می فرمایند کہ ولایت صغریٰ دائرۂ ظلال
حقائق ممکنات است۔ سوائے انبیاء و ملائکہ علیہم السلام حقایق انبیاء یعنی
مبادی تعینات آنہا نفس صفات است کہ بولایت کبریٰ تعبیر کردہ شدہ و حقایق
ملائکہ بولایت علیا تعبیر کردہ فرق بین الولایتین سابق مذکور گردید و نقطۂ اعلیٰ از ولایت
کبریٰ حقیقت محمدی گفتہ کہ آن را بصفت العلم یا شان العلم تعبیر فرمودہ اند۔

این مکشوف آنحضرت پیش از وصول بکمالات نبوت بود بعد ازان که بکمالات نبوت و رسالت و اولوالعزم مشرف شدند برآنحضرت ظاہر شد که تعین اوّل تعین وجودیست که رب ابراہیم خلیل الرحمان است و مرکز که اشرف و اسبق اجزاء اوست حقیقۃ محمدیست۔

بعد ازان برآنحضرت ظاہر شد که تعین اوّل صفت حب است محیط دائرہ خلّت است که مبدءِ تعین خلیل الرحمٰن ابراہیم علیہ السلام است و مرکز محبت است چون بمرکز رسیده شود آنہم دائرہ ظاہری شود که محیط آن محبت صرفہ است که مبدءِ تعین موسیٰ کلیم اللہ است علیہ السلام و مرکز آن محبوبیت است که مبدءِ تعین رسول کریم است صلے اللہ علیہ وسلم و آن مرکز چون دائرہ ظاہر می شود محیط آن محبوبیت ممتزجہ است و مرکز آن محبوبیت صرفہ و آن حقیقۃ الحقائق است۔ معاملہ محبوبیت ممتزجہ باسم مبارک محمدؐ تعلق دارد و محبوبیت صرفہ باسم مبارک احمد صلے اللہ علیہ وسلم۔ پس برائے سرور کائنات دو ولایت است ولایت محبوبیت ممتزجہ که آن را حقیقۃ محمدیہ گویند ولایت محبوبیت صرفہ که آن را حقیقۃ احمدیہ گویند و ہمین تعین اوّل است فوق آن لاتعین است که دران سیر قدمی را گنجائش نیست۔ و ترقی فوق تعین اول که حقیقۃ احمدیست ممکن نیست لیکن قریب مرض موت در آخر عمر حضرت مجدد رضی اللہ عنہ را بہ تبعیت و طفیل رسول اکرم صلّے علیہ وسلم ترقی ازانجا که واقع شدہ بسیر نظری بود نہ بسیر قدمی حضرت عروۃ الوثقیٰ می فرمایند که این معنی از آنحضرتؐ یعنی حضرت مجدد درہمان مجلس استفادہ نمودہ۔

سوال۔ وجہ تعارض کشف اولیاء و کشف حضرت مجددؓ در تعین اوّل چیست۔

جواب۔ حضرت مجددؒ می فرمایند که ظل شی بسا است که خود را باصل شے وانماید و سالک را بخود گرفتار می سازد پس آنان در تعین ظل تعین اول اند که در وقت

شروع بر عارف بر اصل تعین اوّل کہ تعین حبی است ظاہر گشتند۔

سوال۔ علم از صفات حقیقیہ است وحب از صفات اضافیہ ووجود بر حب اسبق است چہ حب فرع وجود است آنہا را ظل تعین حبی گفتن راست نیاید۔

جواب۔ علم از صفات حقیقیہ است داخل مرتبہ لاتعین است ومبادی تعینات ہمہ اعتبارات است اول اعتباریکہ بظہور آمد حب است اگر حب نبودے ہیچ مخلوق نشدے ودر حدیث قدسی آمدہ کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔ اعتبار ثانی وجود است کہ مقدمہ ایجاد است تعین وجود گویا ظل است تعین حبی را حق تعالیٰ صفات خود را وکمالات خود را وہم ذات خود را می داند پس صفات حق تعالیٰ کہ در مرتبہ علم اند دائرہ ولایت کبریٰ وولایت علیا است وظلال آن صفات ولایت صغریٰ۔ وذات بیچون کہ در مرتبہ علم است وصول بآن کمالات نبوت و کمالات رسالت وکمالات اولو العزم است وحقیقتہ قرآن وحقیقتہ صلوٰۃ ومعبودیت صرفہ اعتبارات اند نفس الامری خارج از مرتبہ علم کہ آن را وجود نفس الامریست مثلاً زید در خارج موجود است ووجود او امر نسبت اعتباری کہ در خارج موجود نیست امانہ اعتباری کہ موقوف بر اعتبار معتبر باشد بلکہ نفس الامریست چنانچہ حضرت مجدد رضؓ بطور سوال وجواب فرمودند۔

سوال۔ تعین اول وجودی است ووجود او در خارج موجود نیست نزد این بزرگواران چیزے بجز ذات خدائے تعالیٰ موجود نیست ودران خارج از تعینات وتنزلات نامے ونشانے نہ واگر ثبوت علمی گویم لازم آید کہ تعین علمی ازو سابق باشد بآن خلاف مقدر است۔

جواب۔ گویم امر ثابت است اگر ثبوت خارجی گویم بآن معنی کہ ماورائے علم او را ہم ثبوتے است گنجائش دارد واللہ سبحانہ اعلم۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ می فرمایند

کہ باید دانست کہ معنی تعین اوّل و تعین ثانی آن نیست کہ حق تعالےٰ تنزل کردہ حب
شد یا وجود شد بلکہ معنی آن ظہور است کہ لائق است بہ تنزیہ و مناسب کلام انبیا
است علیہم السلام یعنی صادر اول رسول فرمود صلے اللہ علیہ وسلم اَوَّلُ مَا
خَلَقَ اللّٰہُ نُوْرِیْ۔

فصل۔ باید دانست کہ در ہر مقام ولایت و کمالات نبوت و رسالت و
حقائق صوفی را دو حالت است یکے انقطاع از خلق و توجہ بسوئے حق بمقتضائے
وَاذْکُرِ اسْمَ رَبِّکَ وَتَبَتَّلْ اِلَیْہِ تَبْتِیْلًا یعنی یاد کن نام پروردگار
خود را و منقطع شو از غیر او بسوے او منقطع شدنی۔ دوم رجوع عن اللہ باللہ یعنی باز
تجدید مناسبت بخلق کہ از لوازم مقام تبلیغ و ارشاد است حق تعالےٰ فرماید
لَوْجَعَلْنٰہُ مَلَکًا لَّجَعَلْنٰہُ رَجُلًا یعنی اگر رسول را فرشتہ کردمے ہم
بصورت مردے کردمے اگر فرشتہ را بہ پیغمبری می فرستادم او را بصفات
آدمیان می ساختم تا درمیان مفیض و مستفیض مناسبت باشد کہ بے مناسبت اخذ
فیض نمی شود۔ در حالت اولی در نظر کشفی چنان می نماید کہ گویا بسوے خدا سیر میکند و در
حالت ثانیہ بنظر می آید کہ گویا از جناب حق بسوئے خلق می آید درین حالت صوفی
غمگین می شود و ہر قدر کہ نزول اتم باشد فیض او در عالم بسیار سرایت میکند۔

فائدہ۔ خواندن سورہ سبح اسم در عروج تاثیر دارد۔

فصل۔ این ہمہ مقالات در عروجات کہ درمیان آمدہ بعد ہزار سال حق تعالےٰ بمجدد
الف ثانی عطا کرد کسے از اولیاء سابق بآن لب نکشودہ۔ این ہمہ مبنی بر آنست کہ درمیان
امم سابقہ برائے ہدایت خلق در ہر قرن و ہر قریہ انبیاء مبعوث می شدند حق تعالےٰ
می فرماید۔ وَاِنْ مِّنْ قَرْیَۃٍ اِلَّا خَلَا فِیْھَا نَذِیْرٌ یعنی نبود ہیچ شہرے
مگر آنکہ گذشت دروے پیغمبرے۔ و بعضے از آنہا بمرتبہ رسالت میرسیدند چنانچہ

درحدیث آمدہ است عدد انبیاء یک لکھ و بست و چہار ہزار و عدد رسل سہ صد و سیزدہ است و بعد ہزار سال یا قریب آن پیغمبرے اولوالعزم مبعوث می شد بعد ہزار سال از آدمؑ نوح علیہ السلام و ہمچنین بعد او ابراہیم و بعد او موسیٰ و بعد او عیسیٰ علیہ السلام و بعد او محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم خاتم النبیین شدند۔

بعد وفات او اولیاء اُمت او درہدایت خلق نیابت آن حضرت کردند رسولِ خدا صلے اللہ علیہ وسلم فرمود اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَۃُ الْاَنْبِیَاءِ یعنی علما وارثان پیغمبران اند و درمیانِ آنہا شخصے مثل رسولان درمیان انبیاء بر سرہر صدہ بمزید فضل امتیاز یافتہ و تجدید کردہ۔ ابوداؤد وغیرہ از آنحضرت علیہ السلام روایت کردند اِنَّ اللّٰہَ یَبْعَثُ فِیْ ھٰذِہِ الْاُمَّۃِ عَلٰی رَاْسِ مِائَۃِ سَنَۃٍ مَنْ یُّجَدِّدُ دِیْنَہَا۔ یعنی حق تعالےٰ مبعوث خواہد کرد درین اُمت بر ہر صدہ شخصے را کہ تجدید دین کند۔

وچون ہزار گشت و نوبت اولوالعزم رسید حق تعالےٰ موافق عادتِ قدیم برائے ہزارہ دوم مجددے پیدا کرد کہ در سائر اولیاء مجددان مثل اولوالعزم باشد در انبیاء و رسولان و او را از بقیہ طینت رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم آفرید و این مقامات و کمالات واد کہ کسے ندیدہ بود و بطفیل او این کمالات در آخر زمان شائع و جلوہ گر گردانید۔ از ابن امام جعفر صادق رضی اللہ عنہ روایت میکند او از پدر و جد خود رضی اللہ عنہم کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمود۔ اَبْشِرُوْا وَاسْتَبْشِرُوْا اِنَّمَا مَثَلُ اُمَّتِیْ مَثَلُ غَیْثٍ لَایُدْرٰی اٰخِرُہٗ خَیْرٌ اَمْ اَوَّلُہٗ اَوْکَحَدِیْقَۃٍ اُطْعِمَ فَوْجًا مِّنْہَا عَامًا ثُمَّ اُطْعِمَ فَوْجًا مِّنْہَا عَامًا لَعَلَّ اٰخِرَہَا فَوْجًا اَنْ یَّکُوْنَ اَعْرَضَہَا عَرْضًا وَّاَعْمَقَہَا عُمْقًا وَّاَحْسَنَہَا حُسْنًا۔ یعنی خوشی دہ باشید و خوش باشید بدرستیکہ حال امت من مانند حال باران است دریافتہ نمی شود کہ آخر آن بہتر است

یا اول آن یا حال امت من مانند باغ است خورانیدہ می شوم من ازان باغ قسمے از میوہ سالے وقسمے در سالے دیگر۔ شاید کہ قسم آخر آن پہناور تر باشد در پہناوری وعمیق تر باشد در عمق وخوب تر باشد در خوبی۔

وازابی ہریرہ در کتاب الزہد بیہقی آوردہ وہمچنین از ابن عباس مرویست کہ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم مَنْ تَمَسَّكَ بِسُنَّتِیْ عِنْدَ فَسَادِ اُمَّتِیْ فَلَهٗ اَجْرُ مِائَةِ شَهِیْدٍ۔ یعنی ہر کہ لازم گیرد سنت مرا نزد فاسد شدن امت من اورا ثواب صد شہید باشد۔ ازین احادیث معلوم می شود کہ بعضے مردم در آخر زمان باشند کہ علوم وکمالات شان پہناور تر وعمیق تر و نیک تر باشند از دیگران و ہر کہ سنت را محکم گیرد در زمان فساد امت وغلبہ کفر ومعاصی اورا ثواب برابر صد شہید باشد واللہ اعلم۔

خاتمہ در سلوک نقشبندیہ۔ جمیع مسلمانان را خصوصًا صوفیان طریقہ نقشبندیہ را کہ بنائے طریق شان منحصر است بر اتباع سنت لازم است کہ خدمت فقہ وحدیث نمایند تا فرائض وواجبات ومحرمات ومکروہات ومشتبہات وسنن پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم در عبادات و عادات دریابند ومہما امکن در اتباع سنت کوشند خصوصًا در اتباع فرائض وواجبات و پرہیز کردن از مکروہات ومشتبہات رعایت سنت محکم گیرند۔

در طہارت بدن وثوب ومکان وسائر شرائط نماز احتیاط کلی نمایند اما در طہارت ظاہری بمرتبہ وسواس نرسانند کہ مذموم است ونماز پنجگانہ در مساجد بجماعت گذارند بقسمے کہ تحریمۂ اولی فوت نہ شود۔ کثرت جماعت وبہترین کس را امام طلب نمایند در حدیث آمدہ اَلْاِمَامُ ضَامِنٌ یعنی نماز مقتدی در ضمان نماز امام است۔ پس ہر قدر کہ امام کامل تر باشد نماز کامل تر میسر می شود وجمعہ از دست ندہند وجمیع سنن وآداب

نماز را نیک رعایت کنند و نماز با طمینان تمام گذارند و قرآن بتصحیح و تجوید و حسن صوت بے تغنی بخوانند و نماز را در اوقات مستحبہ ادا کردہ باشند و سنن راتبہ کہ دوازدہ رکعت اند و نماز تہجد کہ آنہم سنتِ مؤکدہ است از دست ندہند۔

و روزہ ماہِ رمضان مبارک باحتیاط ادا کنند و از سخن لغو یا گناہ یا غیبت ثوابِ روزہ از دست ندہند۔ و نماز تراویح و ختم قرآن و اعتکاف عشرہ اخیرہ رمضان لازم گیرند۔ و لیلۃ القدر را جویان باشند و اوقاتِ ذکر را معمور دارند و اگر مالک نصاب نامی باشند ادائے زکوٰۃ فرض است۔

لیکن درین باب سنت آنست کہ زیادہ از حاجت ضروری مال نگاہ ندارند رسول کریم صلے علیہ وسلم یک یک را از ازواج مطہرات بعد فتح خیبر در سالے شش صد من جو و خرما میدادند و در ملک خود یک درہم نگاہ نمیداشتند۔

و از کسبِ حلال خوردہ باشند و در بیع و شرا وغیرہ عقود رعایت مسائل فقہ لازم گیرند و از مشتبہات پرہیز نمایند۔

و در ادائے حقوق الناس سعی بلیغ نمایند۔ اگر در ادائے حقوق اللہ تقصیر واقع شود۔ امید مغفرت بشفاعت رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم و پیران عظام قوی ست۔ اما حقوق الناس در بخشش نمی آیند۔

و نکاح سنت پیغمبر انست . اما اگر ادائے حقوق آن نتواند کرد درین زمانہ بخوف فوت اکثر فرائض و سنن اگر ازان باز ماند بہتر باشد۔ درین باب کلامے مختصر نوشتہ شدہ تفصیل آن از کتب فقہ و حدیث باید جست۔

بعد ادائے فرائض و واجبات و اجتناب از مکروہات و مشتبہات بر صوفی لازم است کہ اوقات بذکر الہٰی معمور دارند و در بطالت نگذرانند و در حدیث آمدہ کہ اہل جنت حسرت نکنند مگر بر ساعتے کہ ذکر خدائے تعالےٰ نکردہ باشند۔ پیش از فناء نفس بکثرت نوافل و

تلاوت قرآن ترقی در قرب دست ندہد حق تعالےٰ می فرماید لَا یَمَسُّہٗٓ اِلَّا الْمُطَھَّرُوْنَ ۝ یعنی قرآن را بدون پاکی مس نکنند چنانچہ طہارت ظاہری شرط نماز است۔ بدون طہارت از رزائل نفس برکات نماز و تلاوت حاصل نتوان کرد چنانچہ در ظاہر ازالہ کفر بکلمہ لا الٰہ الا اللہ است ہمچنین ازالہ کفر باطنی از کلمہ لا الٰہ الا اللہ می شود رسول کریم می فرمایند جَدِّدُوْا اِیْمَانَکُمْ یعنی ایمان خود را تازہ کنید مردم پرسیدند چگونہ ایمان را تازہ کنیم فرمود بتکرار کلمہ طیبہ لا الٰہ الا اللہ۔

جمیع مشایخ سلاسل برائے مریدان ہمین ذکر لا الٰہ الا اللہ مقرر داشتہ اند بعضے بجہر میگویند و ازان می جویند و نقشبند ذکر جہر را بدعت دانستہ اند بذکر خفی اکتفا کردہ اند۔ پس برائے فنار قلب وغیرہ لطائف عالم امر ذکر لا الٰہ الا اللہ بحبس نفس مفید میدانند و دم را زیر ناف بند کردہ و لا را در خیال از ناف تا دماغ و کلمہ اِلٰہَ را از دماغ بر دوش راست تا لطیفۂ روح کہ زیر پستان راست است فرود می آرند و کلمہ اِلَّا اللّٰہُ از انجا بقلب کہ زیر پستان چپ ضرب میکنند ایچنین بملاحظہ معنی کہ ہیچ مقصود نیست جز ذات پاکِ او برعایت طاق بعمل می آرند و این را وقوف عددی گویند۔ این عمل از خواجہ عبد الخالق غجدوانی و او را از حضرت خواجۂ کائنات رسیدہ و برائے فنائے نفس تکرار کلمہ طیبہ بملاحظہ معنی بزبان مفید است کہ نفس از عالم خلق است و بعد حصول فنائے نفس در مقام کمالات نبوت و فوق آن ترقی بتلاوت قرآن و کثرت نماز است۔ چنانچہ بالا درمیان مقامات مذکور شدہ۔
شخصے از پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم ہمسائیگی او در بہشت طلب کرد فرمود کہ چیزے دیگر طلب کن آن شخص گفت کہ من ہمین میخواہم۔ آنحضرت فرمود پس مدد کن مرا بر نفس خود از کثرت سجود و کثرت مراقبہ ہم از برائے مبتدی مفید است و ہم برائے منتہی۔

حضرت خواجہ نقشبند رضی اللہ عنہ می فرمایند کہ صوفی بکثرتِ مراقبہ بمراتبِ

وزارت می تواند رسید مبتدی را اول مراقبہ ذات مستجمع جمیع صفات کمال می فرمایند چون آن را ازان مراقبہ جمعیت دست دہد مراقبہ معیت وملاحظہ قولہ تعالی وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ یعنی خدا با شما است ہر کجا کہ باشید می فرمایند وبعد فناء قلب مراقبہ اقربیت می فرمایند وملاحظہ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ○ یعنی خدا نزدیک تراست بسوے او از رگ گردن وبعد فنا نفس مراقبہ محبت وملاحظہ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ می فرمایند یعنی خدا دوست میدارد مارا وما دوست میداریم خدارا۔ چون فنائے اتم دست دہد در کمالات نبوت و فوق آن بر مراقبہ ذات بحت مواظبت نماید

بعد فراغ از ذکر وفکر وفرائض ونوافل اگر مصاحبت ومکالمت با علماے مفتیان و صلحا دست دہد غنیمت داند بشرطیکہ علماء از مصاحبت دنیا داران مجتنب باشند و اگر صحبت صلحا میسر نشود تنہا نشستن یا بخواب رفتن خوب است اَلْعُزْلَةُ خَيْرٌ مِنَ الْجَلِيْسِ السُّوْءِ وَالْجَلِيْسُ الصَّالِحُ خَيْرٌ مِنَ الْعُزْلَةِ۔ یعنی گوشہ نشینی بہتر است از ہمنشین بد وہمنشین نیک بہتر است از عزلت۔ صحبت ومخالطت جہال وفساق وکسانیکہ در دنیا بیشتر انہماک دارند کارخانہ باطن را خراب میکند۔ خصوصاً در حق صوفیان مبتدی سخت مضر است کہ آب اندک را نجاست پلید کند و ہم نشینی با صوفیان وصاحبدلان واولیاء اللہ از ذکر وعبادت الٰہی ہم مفید تر است صحابہ باہم می گفتند اِجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً یعنی با ما بہ نشین کہ ایمان تازہ کنیم۔ مولوی روم می فرماید ؎

یک زمان ہم صحبتت با اولیا — بہتر از صد سالہ بودن در تقا

وحضرت خواجہ احرار فرمودہ ؎

نماز را بحقیقت قضا بود لیکن — نماز صحبت ما را قضا نخواہد بود

مردے دیگرے راگفت کہ با بایزید صحبت میدار آن شخص جواب گفت کہ من صحبت باخدا دارم۔ آن مرد گفت کہ صحبت داشتن با بایزید بہتر است از صحبت داشتن باخدائے تعالےٰ یعنی تو بقدر نسبت خود و موافق حوصلہ خود فیض و برکت از جناب الٰہی میسر داری و در صحبت بایزید موافق علو مرتبہ او بتو فیض خواہد رسید ؎

دُور شو از اختلاطِ یارِ بد   یار بد بدتر بود از مار بد

مارِ بد تنہا ہمی بر جان زند   یارِ بد بر جان و بر ایمان زند

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ۝ وَصَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلٰی خَیْرِ خَلْقِہٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔ اَللّٰھُمَّ ارْزُقْنِیْ حُبَّکَ وَحُبَّ مَنْ یُّحِبُّکَ وَحُبَّ عَمَلٍ یُّقَرِّبُنِیْ اِلَیْکَ۔ اٰمِیْن اٰمِیْن ۔

مطبوعہ فیروز پرنٹنگ ورکس ۳۶۵ سرکلر روڈ لاہور باہتمام عبد الحمید خاں پرنٹر۔

درخواست

چون مطالعه کنندگان این مطبوعه درجائے سهو یا خطائے ملاحظه کنند
این فقیر را ازان مطلع فرمانید تا در طبع ثانی درست کرده شود والسلام

العارض فقیر عبدالمجید احمد سیفی عفی عنه

از بیڈن روڈ - لاهور